

Nicholas Everett

The Cult of Saint Peregrinus in early medieval Zadar

Nicholas Everett
University in Toronto
Toronto, ON M5S 3G3
Canada
n.everett@utoronto.ca

UDC: 94 (497.5 Zadar) "05"
929: 27-36 Peregrinus, sanctus
091 "05"

Original scientific paper
Received: 1. 7. 2014.
Accepted: 10. 3. 2015.

This article examines information on early medieval Zadar contained in a Latin hagiographical text, the *Passion of Cetheus of Pescara*, which claims that the Italian saint's body was interred at Zadar and worshipped as "the martyr Peregrinus" around 592 A.D. Reconsideration of the *Passion of Cetheus* in the light of new evidence, including a neglected twelfth-century manuscript of the text, reveals its historical and topographical accuracy with respect to Pescara and the Lombard invasions of Italy, and demands a re-evaluation of the *Passion's* epilogue concerning Zadar. It is argued that the Zadar epilogue provides the key to dating the *Passion's* composition to the first half of the seventh century, for it reflects papal interest and

Kult svetog Peregrina u ranosrednjovjekovnom Zadru

Nicholas Everett
Sveučilište u Torontu
Toronto, ON M5S 3G3
Kanada
n.everett@utoronto.ca

UDK: 94 (497.5 Zadar) "05"
929: 27-36 Peregrinus, sanctus
091 "05"

Izvorni znanstveni članak
Primljeno: 1. 7. 2014.
Prihvaćeno: 10. 3. 2015.

U ovom se članku ispituju podaci o ranosrednjovjekovnom Zadru sadržani u hagiografskom tekstu pisanom na latinskom jeziku pod nazivom *Muka Ceteja iz Pescare*, u kojemu se tvrdi da je tijelo tog talijanskog sveca oko godine 592. pokopano u Zadru, gdje je štovan kao "mučenik Peregrin". Preispitivanje *Cetejeve muke* u svjetlu novih dokaza, uključujući zanemareni rukopis tog teksta iz dvanaestoga stoljeća, razotkriva njegovu povijesnu i topografsku točnost u odnosu na Pescaru i langobardske najezde na Italiju te iziskuje ponovnu ocjenu epiloga *Muke* u odnosu na Zadar. Iznosi se teza da je "zadarski" epilog ključ za datiranje nastanka *Muke* u prvu polovicu sedmog stoljeća jer se u njemu ogleda papinski interes nad

imperial control over the province of Dalmatia when Zadar became its capital city after the abandonment of Salona due to Avar and Slav invasions 614-640 AD. The twelfth-century manuscript also contains more detail in the Zadar epilogue that is here transcribed, translated into English and considered alongside the fragmentary historical record for Zadar in this period, including recent archaeological excavations in Zadar and elsewhere in Dalmatia. Considered together the evidence highlights Dalmatia's close connections with Byzantine Italy and its key role in maintaining imperial control of the Adriatic Sea.

Key words: Zadar, early Middle Ages, saints, church history, Dalmatia, Byzantine empire, papacy, Pope Gregory I, Pope John IV, Italy, Lombards, Pescara/Aternum, manuscript, archaeology, burial, Avars, early Slavs, Salona, Ravenna, Rome

provincijom Dalmacijom i carski nadzor nad njom u doba kada Zadar postaje njezin glavni grad, nakon napuštanja Salone zbog avarskih i slavenskih najezda u razdoblju od 614. do 640. godine. Rukopis iz dvanaestog stoljeća u "zadarskom" epilogu sadrži i više pojedinosti, koje su ovdje prepisane, prevedene na engleski i razmotrene zajedno s fragmentarnim povijesnim zapisima o onodobnom Zadru, uključujući novija arheološka iskopavanja u Zadru i drugdje u Dalmaciji. Zajednički promatrani, ovi dokazi bacaju svjetlo na tijesne veze Dalmacije s bizantskom Italijom i njezinu ključnu ulogu u zadržavanju carskog nadzora nad Jadranom.

Ključne riječi: Zadar, rani srednji vijek, sveci, povijest Crkve, Dalmacija, Bizantsko Carstvo, papinstvo, papa Grgur I., Papa Ivan IV., Italija, Langobardi, Pescara/Aternum, rukopis, arheologija, pokop, Avari, rani Slaveni, Salona, Ravenna, Rim

Hardly anything is known about Iadera, modern Zadar, in the seventh century, when it became the capital city of the province of Dalmatia after Salona was abandoned due to Avar and Slav raiding in the territory 614-640s. However, re-examination of an Italian hagiographic text written in this period offers precious evidence for the history of Zadar and its church, and for Zadar's close connections to Italy, reflecting the city's strategic importance in controlling the Adriatic Sea and maintaining imperial government in Italy.

The following study examines the curious epilogue of the *Passion of Cetheus*, which claims that, after the execution of Bishop Cetheus of Pescara (c. 590 AD) by invading Lombard warlords, Cetheus' body floated across the Adriatic, was found in Zadar, and was worshipped there as saint "Peregrinus" (Latin for "foreigner", "traveller"), where his body was interred outside the city by the bishop and clergy of Zadar. This "Peregrinus of Zadar" epilogue of the *Passion of Cetheus* has been previously dismissed as hagiographic fancy, but it is argued here that the Zadar epilogue provides the key to dating the *Passion's* composition to the early seventh century, for it reflects papal interest in control over Dalmatia in this period, as evidenced in contemporary papal sources discussed below. Moreover, the recent discovery of another version of the *Passion of Cetheus* in a twelfth-century manuscript (Venice, Marciana lat. Z 356) provides more detail and dialogue to the Zadar section of the *Passion*, including information on the city's bishop: this new textual evidence is considered below, along with a transcription of the Latin text and a translation into English. Finally, we discuss some recent archaeological investigations of early medieval Zadar and how they relate to the textual evidence of the *Passion* for understanding the religious and ecclesiastical history of Zadar.

The Passion of Cetheus of Pescara

The *Passion of Cetheus*¹ records how, at the time of the Lombard invasions of Italy (568-590s), two Lombard nobles, called Alahis and Umblo, captured the town of Aternum, the ancient name for Pescara up to the eleventh century. The local bishop, Cetheus, after first fleeing the town to take refuge with Pope Gregory I (590-604) in Rome, returned to his see but

Malo je toga poznato o Jaderu, današnjem Zadru, tijekom sedmoga stoljeća, kada je postao glavni grad provincije Dalmacije nakon što je Salona napuštena zbog prodora Avara i Slavena na to područje od 614. do četrdesetih godina 7. stoljeća. No preispitivanje jednoga talijanskoga hagiografskog teksta napisanog u tom razdoblju pruža dragocjene dokaze o povijesti Zadra i njegove Crkve, kao i o tijesnim vezama Zadra s Italijom, u čemu se ogleda strateška važnost toga grada u nadzoru nad Jadranom i održanju carske vlasti u Italiji.

U ovom se radu ispituje neobičan epilog *Cetejeve muke*, u kojemu se tvrdi kako je tijelo pescarskog biskupa Ceteja, nakon što su ga (oko godine 590.) smaknuli vojni vođe langobardskih osvajača, doplutalo do Zadra, gdje je pronađeno i postalo predmetom štovanja kao sveti *Peregrinus* (lat., "stranac", "putnik"), a zadarski biskup i svećenstvo pokopali su ga izvan grada. Ovaj epilog *Muke Cetejeve* koji govori o "zadarskom Peregrinu", prethodno je odbačen kao hagiografska maštarija, ali ovdje se iznosi teza da je zadarski epilog ključ za datiranje nastanka *Muke* u rano sedmo stoljeće, jer se u njemu ogleda papinski interes za nadzor nad Dalmacijom u tom razdoblju, što dokazuju i onodobni papinski izvori koji se razmatraju u nastavku. Štoviše, nedavno otkriće još jedne inačice *Muke Cetejeve*, a riječ je o rukopisu iz dvanaestog stoljeća (Venecija, Marciana, lat. Z 356), pruža dodatne pojedinosti i dijaloške okvire za zadarski dio *Muke*, uključujući podatke o zadarskome biskupu. U nastavku se razmatra taj novi tekstualni dokaz, zajedno s prijepisom teksta na latinskom i prijevodom na engleski. Naposljetku, radi razumijevanja vjerske i crkvene povijesti Zadra razmatramo i neka novija arheološka istraživanja ranosrednjovjekovnog Zadra te njihovu povezanost s tekstualnim dokazom *Muke*.

Muka Ceteja iz Pescara

U *Muci Cetejevoj*¹ zabilježeno je da su, u vrijeme langobardskih najezda na Italiju (568.-590.), dvojica langobardskih plemića imenom Alahis i Umblo zaposjela grad *Aternum* (stari naziv za Pescara koji se rabio do jedanaestog stoljeća). Tamošnji biskup Cetej (*Cetheus*) se, nakon što je najprije bio pobjegao iz grada i sklonio se kod pape Grgura (590.-604.) u Rimu, vratio u svoju biskupiju, gdje su ga, međutim,

1 BHL 1730-1. Feast date 13th June. *BibSanct* III.1163. Text in *AA.SS.* Iun. II 689-693, cited by chapter (ch.) hereafter. On the Lombard invasion of Italy, see Christie 2006, pp. 21-57; Everett 2003, pp. 72-80; Moro 2004; Wickham 1981, pp. 28-48; Wickham 2005, pp. 29-37; Gasparri 1978. On the historiography of the Lombard invasions: Mores 2011.

1 BHL 1730-1. Spomendan 13. lipnja. *BibSanct* III.1163. Tekst u *AA.SS.* Iun. II 689-693, u nastavku citiran prema poglavlju (pogl.). O langobardskoj najezdi na Italiju vidi Christie 2006, str. 21-57; Everett 2003, str. 72-80; Moro 2004; Wickham 1981, str. 28-48; Wickham 2005, str. 29-37; Gasparri 1978. O historiografiji langobardskih najezda: Mores 2011.

was accused of collusion with Alahis and a neighbouring Byzantine commander, Vitalianus of Ortona, in a night attack on the town intended to wrest control from Umblo, who possessed half of the city. Umblo and the citizens of Aternum condemn both Alahis and Cetheus to death: Alahis was beheaded, but the executioner was too frightened to kill the bishop, so Alahis ordered that Cetheus be thrown from the local bridge into the Pescara river. After Cetheus washed back up on shore unharmed several times, Umblo ordered that a 500-pound millstone be tied to Cetheus' neck again threw him into the Pescara river: this time Cetheus drowned, but his body floated upon the waters, and we are told that "at God's command and through the hands of his angels the body of the blessed martyr was borne between the water's depths and the dry land until one night it was ejected near the city of Zadar [*Iaternensis ciuitas*]"² As we shall examine more closely below, the three final chapters (ch.14-16) record that, after Cetheus's body was found by fishermen, its miraculous power soon became known to local inhabitants and eventually the (nameless) bishop of Zadar and his clergy, who decided to call him *martyr Peregrinus* (The Traveller/Foreign martyr), and arranged to have the body buried "at the nine-mile mark from the city".

The tale of Peregrinus in Zadar, alias Cetheus of Pescara, has never received any serious attention from historians, mainly because the *Passion of Cetheus* has been so poorly served by modern scholarship.³ The only printed version of the *Passion*, that published by the Bollandists in 1698, misidentified Cetheus as the bishop of Amiternum (today San Vittorino d'Aquila), rather than the bishop of Aternum (Pescara), and contains other, incorrect readings of the text that have prevented recognition of its historical content.⁴ In

optužili da je s Alahisom i bizantskim zapovjednikom Vitalijanom iz obližnje Ortone skovao tajni dogovor o noćnom napadu na grad, kako bi svrgnuli Umblo, koji je pod svojim nadzorom držao polovicu grada. Umblo i građani Aterna osudili su na smrt i Alahisa i Ceteja: Alahisu je odrubljena glava, ali se krvnik bojao smaknuti biskupa, te je Umblo morao narediti da Ceteja bace s gradskog mosta u rijeku Pescara. Nakon što je rijeka nekoliko puta izbacila biskupa na obalu posve neozlijeđena, Umblo je naredio da mu se oko vrata veže kamen težak 500 libara te da ga se s njime opet baci u rijeku Pescara. Cetej se ovaj put utopio, ali njegovo je tijelo otplutalo vodom: "Po Božjoj zapovijedi i rukama njegovih anđela tijelo blaženoga mučenika nošeno je između morskih dubina i kopna sve dok jedne noći nije izbačeno u blizini grada Zadra [*Iaternensis ciuitas*]." ² Kako ćemo pobliže razmotriti u nastavku, u tri završna poglavlja (pogl. 14-16) zabilježeno je kako su se, nedugo nakon što su ga ribari pronašli, o čudesnoj moći Cetejeva tijela osvjedočili najprije stanovnici tog kraja, a naposljetku i (neimenovani) zadarski biskup i njegovi svećenici, koji su ga odlučili nazvati *mučenikom Peregrinom* (Putnikom/Strancem) te uredili da se tijelo pokopa "devet milja od grada".

Priča o zadarskom Peregrinu iliti Ceteju iz Pescara nikada nije privukla nikakvu ozbiljniju pozornost povjesničara, uglavnom zato što je *Muka Cetejeva* vrlo slabo proučavana u novije doba.³ U jedinoj tiskanoj inačici *Muke*, koju su godine 1698. objavili bolandisti, o Ceteju se pogrešno govori kao o biskupu Amiterna (*Amiternum*, današnji San Vittorino d'Aquila) umjesto Aterna (*Aternum*, Pescara), a tu su i druga netočna tumačenja teksta, koja su onemogućila prepoznavanje njegova povijesnog sadržaja.⁴ Doduše, učenjake iz

- 2 "At uero Domino gubernante per manus anglorum suorum beati martiris corpus per medium maris tamquam per aridam terram sub una nocte iactatum est in Iaternensium ciuitate." *Passio Cethei* ch.13.
- 3 An exception to dismissing the *Passion* was Thomas Hodgkin 1892-1899, VI, pp. 100-104; also Lanzoni 1927, p. 363; Duchesne 1975; Everett 2000, pp. 110-115. On Amiternum, Clementi 2003. A full re-evaluation of the *Passion* with respect to Pescara and Italy is Everett 2015a.
- 4 AA.SS. Iunii II, col. 689-693. In choosing Amiternum over Aternum (*civitas Amiternensis / Aternensis*), the Bollandist editor, Daniel Papebroch, *Commetarius Praevius*, 1 (AASS Jun. III, col.688A) also reasoned that Amiternum was closer to Spoleto and Orte (22 miles away; as opposed to c. 50 miles from Aternum) thus allowing the Byzantine count of Orte, Verilanus, to attack the city in surprise (*Passion* ch.6). But Orte is a misreading for Ortona, and Verilanus for Vitalianus.

- 2 "At uero Domino gubernante per manus anglorum suorum beati martiris corpus per medium maris tamquam per aridam terram sub una nocte iactatum est in Iaternensium ciuitate." *Passio Cethei*, pogl. 13.
- 3 Kada je riječ o zanemarivanju *Muke*, iznimka je bio Thomas Hodgkin, 1892-1899, VI, str. 100-104; također Lanzoni 1927, str. 363; Duchesne 1975; Everett 2000, str. 110-115. O Amiternu, Clementi 2003. Cjelovitu revalorizaciju *Muke* u odnosu na Pescara i Italiju vidi u Everett 2015a.
- 4 AA.SS. Iunii II, stup. 689-693. Kada se opredijelio za *Amiternum* namjesto *Aternum* (*civitas Amiternensis / Aternensis*), bolandistički urednik Daniel Papebroch, *Commetarius Praevius*, 1 (AASS Jun. III, stup. 688A), vodio se i činjenicom da je *Amiternum* bio bliže Spoletu i Orteu (udaljen 22 milje, dok je *Aternum* udaljen oko 50 milja), što je Verilanu, bizantskom vojskovođi iz Ortea, omogućilo iznenadni napad na grad (*Muka*, pogl. 6). No *Orte* je pogrešno tumačenje Ortone, dok je *Verilan* pogrešno tumačenje Vitalijana. Bolandistički

fairness to these seventeenth-century scholars, who pioneered research on hagiographic texts, late medieval legends had promoted the confusion: a thirteenth-century Benedictine abbey at Bominaco (formerly Momenaco), built an oratory dedicated to a “S. Peregrinus of Syria”, not far from the site of Amiternum, which contains frescoes on the life of that saint but also depicts scenes from the *Passion of Cetheus*, suggesting that the two saints stories had been mixed.⁵ The Bollandist version was also a composite text made from the consultation of two (presumably late) medieval manuscripts now lost. However, the re-discovery of the twelfth-century Marciana manuscript (discussed below) not consulted by the Bollandists, and recent archaeological excavations in Pescara,⁶ have brought to light the historical and topographical references in the *Passion* that suggest it was written soon after the events it describes, which can also now be dated more securely.

For another serious misreading of the text, besides that of mislocating Cetheus’ career and bishopric, was that concerning the name and location of the Byzantine count in the story: printed as “Verilanus of Orte”, the Marciana codex (and one of the manuscripts used by the Bollandists) reads instead “Vitalianus of Ortona”. It is a significant amendment that helps confirm the *Passion*’s date and historicity. Pope Gregory I (590-604), who plays a starring role at the start of the *Passion*, in the year 592 wrote to a Byzantine commander named Vitalianus, whose actions in dividing Lombard factions and re-taking captured towns for the empire match those of “Vitalianus” in the *Passion*.⁷ Moreover, Gregory’s letters to Ortona, and again recent archaeological research on the early medieval remains there, further confirm Ortona’s strategic importance to controlling Byzantine Italy, and

sedamnaestog stoljeća koji su utrli put istraživanju hagiografskih tekstova, opravdava to što su kasnosrednjovjekovne legende išle na ruku stvaranju pomutnje. Tako su benediktinci iz samostana u Bominacu (Momenacu) u trinaestom stoljeću dali sagraditi kapelicu posvećenu “sv. Peregrinu Sirijskom”, i to na mjestu nedaleko od lokaliteta *Amiternum*, koja sadrži freske s prizorima iz života tog sveca, ali i prizorima iz *Muke Cetejeve*, iz čega se dade naslutiti da su se priče o toj dvojici svetaca pomiješale.⁵ Bolandistička inačica također je složen tekst, sastavljen na temelju proučavanja dvaju, po svoj prilici, kasnosrednjovjekovnih rukopisa, danas izgubljenih. No ponovno otkriće marcijanskog rukopisa iz dvanaestog stoljeća (koji se razmatra u nastavku), koji bolandisti nisu proučili, kao i novija arheološka iskopavanja u Pescari⁶ iznijela su na vidjelo povijesne i topografske reference iz *Muke* koje ukazuju na to da je ona napisana nedugo nakon događaja koji se u tekstu opisuju i koji se sada također mogu datirati s većom sigurnošću.

Naime, osim pogrešnog navođenja Cetejeva radnog vijeka i biskupije, još jedno krivo tumačenje teksta odnosilo se na ime i sjedište bizantskog vojskovođe u ovoj priči: u tiskanoj inačici spominje se “Verilan iz Ortea”, dok se u kodeksu iz Marcijane (i u jednom od rukopisa kojim su se koristili bolandisti) navodi “Vitalijan iz Ortone”. Posrijedi je značajna izmjena, koja pripomaže potvrđivanju datuma i povijesne istinitosti *Muke*. Papa Grgur I. (590.-604.), koji igra glavnu ulogu na početku *Muke*, godine 592. pisao je bizantskom zapovjedniku imena Vitalijan, čiji se postupci u podjeli langobardskih frakcija i ponovnom zauzimanju zaposjednutih gradova u korist Carstva podudaraju s postupcima “Vitalijana” iz *Muke*.⁷ Štoviše, Grgurova pisma upućena u Ortonu, a zatim i nedavna arheološka istraživanja tamošnjih ranosrednjovjekovnih ostataka, dodatno potvrđuju stratešku važnost Ortone za nadzor nad bizantskom Italijom i njezin tijesan odnos

The Bollandist text was reprinted with an accompanying Italian translation in Boesch Gajano and Berardi (eds) 1990-2, II: pp. 72-90. An English translation is given in Everett 2015b.

5 Lo Iacono 1995; Clementi 2003.

6 Archeological excavations at Aternum (Ostia Aterni) were conducted in 1990-1992 and 2002-2003: see Staffa 1991; Staffa 2006a; Staffa 2006b; Staffa 2010. Also, Queti 2010.

7 Gregory Reg. 2.28. See also Reg. 2.4, 2.27. PLRE IIIB, 1379-1380, *Vitalianus* 3. Vitalianus was a military commander (*magister militum*) stationed on the Via Flaminia, and was directly involved in containing the armies of the Lombard Duke Ariulf of Spoleto (c. 592-602). Gregory instructed Vitalianus to win back the Tuscan town of Soana, which had switched its allegiance to the Lombards.

tekst je, zajedno s pratećim prijevodom na talijanski, pretisnut u Boesch Gajano i Berardi (ur.) 1990-1992, II: str. 72-90. Prijevod na engleski sadržan je u Everett 2015b.

5 Lo Iacono 1995, Clementi 2003.

6 Arheološka iskopavanja u Aternu (Ostia Aterni) provedena su 1990.-1992. i 2002.-2003: vidi Staffa 1991, 2006a, 2006b, 2010. Također, Queti 2010.

7 Grgur Reg. 2.28. (ur. Norberg 1982). Vidi također Reg. 2.4, 2.27. PLRE IIIB, 1379-80, *Vitalijan* 3. Vitalijan je bio vojni zapovjednik (*magister militum*) stacioniran na cesti Via Flaminia te je izravno sudjelovao u zaustavljanju vojnih postrojba langobardskog vojvode Ariulfa iz Spoleta (oko 592.-602.). Grgur je Vitalijanu naložio da iznova osvoji toskanski grad Soanu, koji se u međuvremenu priklonio Langobardima.

its close relationship to Pescara in that regard.⁸ Other references in the *Passion of Cetheus* further confirm its historical and topographical accuracy concerning Pescara: the Roman bridge from which Cetheus' was thrown (ch.12, called the *marmoreus* in the Bollandist version, and *marmoriolus* in the Marciana codex) was uncovered by archaeological investigation in 1990-1; the *Passion* refers to Cetheus' church of St Thomas (ch.8), otherwise known to us from tenth-century documents; and it is one of the earliest references to the *Aternus* (Pescara) river being called *Piscaria*.⁹

These historical and topographical references confirm that the *Passion of Cetheus* was written in the early medieval period, and probably soon after the events they describe. If Cetheus' martyrdom is dated to c. 590, on the basis of the identification of commander Vitalianus with the same in Pope Gregory I's letters, from the regnal dates given at the opening of the *Passion*,¹⁰ and from what else we know of the Lombard invasions of central Italy in this period, then the *Passion of Cetheus* was likely written soon after the town was back in Byzantine control, given its pro-papal orientation and its portrayal of Lombards as villains. Exactly when Aternum/Pescara reverted to imperial control, however, is unknown: we have no documentation for Aternum in this period. The *Passion* merely says that after Umblo died (he was seized by a demon, as predicted by Cetheus) along with "all of his followers", and "all of his wealth came to nothing" (ch.13).¹¹ As noted above, the letters of Pope Gregory show that neighbouring Ortona was in imperial hands throughout this tumultuous period. Given Pescara's strategic importance as the next link in the chain of maritime cities that maintained the empire's

s Pescaraom u tom smislu.⁸ Druge reference iz *Muke Cetejeve* dodatno potvrđuju povijesnu i topografsku točnost u odnosu na Pescaru: rimski most s kojega je bačen Cetej (pogl. 12, u bolandističkoj inačici naziva se *marmoreus*, a u kodeksu iz Marcijane *marmoriolus*) otkriven je tijekom arheoloških istraživanja 1990.-1991.; u *Muci* se spominje Cetejeva crkva sv. Tome (pogl. 8), koja je inače poznata iz dokumenata iz desetog stoljeća; a tu je i jedan od najranijih spomena rijeke *Aternus* (Pescara) pod nazivom *Piscaria*.⁹

Te povijesne i topografske reference potvrđuju da je *Muka Cetejeva* napisana u ranome srednjem vijeku, i to vjerojatno nedugo nakon događaja koji opisuje. Ako se – na temelju poistovjećivanja zapovjednika Vitalijana s Vitalijanom iz pisama pape Grgura I. te na temelju godina vladanja navedenih na početku *Muke*¹⁰ i svega ostalog što znamo o langobardskim najezdama na središnju Italiju u tom razdoblju – Cetejevo mučeništvo datira otprilike u godinu 590., tada je vjerojatno da je *Muka Cetejeva* napisana nedugo nakon što je grad vraćen pod bizantski nadzor, sudeći prema propapinskom usmjerenju i prikazivanju Langobarda kao zlikovaca. No kada je točno *Aternum* (Pescara) vraćen pod carski nadzor, nije poznato: nema nikakvih zapisa o Aternu u tom razdoblju. U *Muci* se tek navodi da je Umblo poslije umro (opsjednut demonom, kako je pretkazao Cetej) zajedno sa "svim svojim sljedbenicima", a "sve njegovo bogatstvo je propalo" (pogl. 13).¹¹ Kako je već napomenuto, pisma pape Grgura pokazuju da je susjedna Ortona tijekom čitavog tog burnog razdoblja bila u carskim rukama. S obzirom na stratešku važnost Pescare kao karike u lancu pomorskih gradova preko kojega je Carstvo održavalo nadzor nad Jadranom, a koji je Ravennu povezivao s Carigradom, sva je prilika da je taj grad ubrzo bio

8 See *Reg.* 1.32 (591), 4.39 (594), 9.195 (599). These letters are discussed in Everett 2015a. On the archaeological investigations of 1996-1997 and 2003, see Staffa 2004; also Zanini 1998, p. 258.

9 See Staffa 1991, 260-262; Staffa 2006b; Staffa *et al.* 1993; Queti 2010; Everett 2015a.

10 The *Passion* opens by setting the events "In the time of the most blessed Pope Gregory [590-604], when Phocas ruled the Roman empire from Constantinople [602-610], and Faroald governed the duchy of Spoleto [584?- 590/1]" (ch.1): the most irreconcilable date is that of Phocas' reign, the other two reigns of Gregory and Faroald limit the date to 590-1, which is when Gregory I first mentions Vitalianus (*Reg.* 2.4, 27th September, 591), writing to him directly the following summer (*Reg.* 2.27, June 592). Everett 2015a. On the duchy of Spoleto, see Conti 1982.

11 "At vero impiissimus Umbolus, arreptus a dæmonio, sicut ei prædictum fuerat a beato Cetheo Episcopo, mortuus est et universi ministri ejus; insuper et omnis substantia ejus ad nihilum devenit" (ch.16).

8 Vidi *Reg.* 1.32 (591), 4.39 (594), 9.195 (599). Ta su pisma obrađena u Everett 2015a. O arheološkim istraživanjima iz 1996.-1997. i 2003., vidi Staffa 2004; također Zanini 1998, str. 258.

9 Vidi Staffa 1991, str. 260-262; Staffa 2006b; Staffa *et al.* (ur.) 1993; Queti 2010; Everett 2015a.

10 *Muka* se otvara događajima "iz doba najblaženijeg pape Grgura [590.-604.], kada je Foka vladao Rimskim Carstvom iz Carigrada [602.-610.], a Faroald je vladao Vojvodstvom Spoleto [584.? – 590./591.]" (pogl. 1): najprjepornije doba jest razdoblje Fokine vladavine, dok ostale dvije vladavine ograničavaju datum na godinu 590.-591., a upravo tada Grgur I. prvi put i spominje Vitalijana (*Reg.* 2.4, 27. rujna 591.) te mu izravno piše idućeg ljeta (*Reg.* 2.27, lipanj 592.). Everett 2015a. O Vojvodstvu Spoleto vidi Conti 1982.

11 "At vero impiissimus Umbolus, arreptus a dæmonio, sicut ei prædictum fuerat a beato Cetheo Episcopo, mortuus est et universi ministri ejus; insuper et omnis substantia ejus ad nihilum devenit" (pogl. 16).

hold on the Adriatic, which connected Ravenna with Constantinople, it is likely that the city was re-captured quickly. Archaeological evidence of fortifications and pottery suggest Pescara remained in Byzantine hands until the mid-seventh century at least.¹² In any case, while the very composition of the *Passion of Cetheus* documents Pescara's return to Byzantine authority, the *Passion* says nothing more about the city: the attention after Cetheus' death (ch.14-16) is focussed on the saint's post-mortem career as Peregrinus of Zadar. As we shall now see, this helps us to date the *Passion* to the first half of the seventh century.

Dalmatia and the early medieval papacy

The curious tale of Cetheus' body floating across the Adriatic and arriving in *Iadera*, modern Zadar, strongly supports a seventh-century date for the *Passion of Cetheus*. For Zadar was the second most important city in Byzantine province of Dalmatia, and became capital city (*archonty*) after Salona was destroyed by Avar and Slav raids in the 640s.¹³ Moreover, the churches of Dalmatia were subject to papal jurisdiction, and popes such as Gregory I and John IV (640-2) strove to maintain Rome's influence in the area against local influences, and against direct interference from the exarch at Ravenna. It is suggested here that the *Passion of Cetheus*' account of the establishment of the cult of Peregrinus at Zadar may reflect efforts by the Roman church to maintain links direct with Dalmatia by promoting the cult of the patron saint of Aternum/Pescara, the closest Italian port-town to Zadar, the capital city and chief ecclesiastical authority of Dalmatia.

The (5) letters of Pope Gregory to the bishop of Zadar mainly concern a dispute with another bishop in neighbouring Salona, still Dalmatia's capital in this period, which placed Gregory in direct conflict with the exarch. But from these letters we gain a glimpse of how Zadar was a key location in the Adriatic network of communications and personnel that connected Rome to Ravenna, and connected these both to Constantinople. Dalmatia's geographical location, distant from Rome and within close reach of Ravenna, exposed its church to influence from local officials and military personnel directly connected to the exarch in

vraćen. Arheološki dokazi (ostaci utvrda i keramika) daju naslutiti da je Pescara ostala u bizantskim rukama barem do sredine sedmog stoljeća.¹² Kako bilo, premda već samo pisanje *Muke Cetejeve* dokazuje vraćanje Pescare pod bizantsku vlast, tekst o gradu ne kazuje ništa više od toga. Pozornost je nakon Cetejeve smrti (pogl. 14-16) usmjerena prema posmrtnom štovanju tog sveca kao Peregrina Zadarskog. Kako ćemo sada vidjeti, to nam pomaže da *Muku* datiramo u prvu polovicu sedmoga stoljeća.

Dalmacija i ranosrednjovjekovno papinstvo

Čudesna pripovijest o Cetejevu tijelu koje je preko Jadrana doplutalo do Jadera, današnjeg Zadra, snažno govori u prilog datiranju *Muke Cetejeve* u sedmo stoljeće. Naime, Zadar je bio drugi najznačajniji grad u bizantskoj provinciji Dalmaciji, a nakon razaranja Salone u provalama Avara i Slavena četrdesetih godina 7. stoljeća postao je i njezin glavni grad (*arhontija*).¹³ Štoviše, crkve Dalmacije potpadale su pod papinsku vlast, a pape poput Grgura I. i Ivana IV. (640.-642.) na tom su prostoru nastojali održati utjecaj Rima u odnosu na lokalne prilike, ali i u odnosu na izravno upletanje egzarha Ravenne. Ovdje se iznosi teza da bi se u uspostavi kulta Peregrina u Zadru, što se opisuju u *Muci Cetejevoj*, mogla ogledati nastojanja Rimske Crkve da s Dalmacijom održi izravne veze promicanjem kulta sveca zaštitnika Aterna/Pescare, talijanskoga lučkoga grada najbližeg Zadru, glavnome gradu i središtu crkvene vlasti u Dalmaciji.

Pisma pape Grgura zadarskom biskupu (njih 5) uglavnom se odnose na spor s jednim drugim biskupom, onim u susjednoj Saloni, koja je u to doba još uvijek bila glavni grad Dalmacije, što je Grgura uvuklo u izravan sukob s egzarhom. No iz tih pisama stječe se uvid da je Zadar bio ključno mjesto u jadranskoj komunikacijskoj i kadrovskoj mreži koja je Rim povezivala s Ravennom, a oba ta grada s Carigradom. Zbog zemljopisnog položaja Dalmacije—daleko od Rima, a nadomak Ravenni—njezina je Crkva bila izložena utjecaju lokalnih dužnosnika i vojnih zapovjednika izravno povezanih s egzarhom u Italiji. "Dugotrajan, žučan i razvučen postupak"¹⁴ izbora biskupa u Saloni jasno ukazuje na sudjelovanje Zadra u carskoj mreži gradova. Prema Grguru, izbor stanovitog

12 Staffa 1991; Staffa 2006b; Staffa 2010. On Byzantine Italy in this period, see Zanini 1998.

13 Brunelli 1913; Nikolić 2003; Nikolić 2004, though her focus is from the tenth century onwards. Džino 2010, 92-154, plays down the Slav and Avar invasions and argues for a degree of continuity in Salona.

12 Staffa 1991; Staffa 2006b; Staffa 2010. O bizantskoj Italiji u tom razdoblju vidi: Zanini 1998.

13 Brunelli 1913; Nikolić 2003; Nikolić 2004, iako se ona poglavito bavi razdobljem od 10. stoljeća nadalje. Džino 2010, 92-154, umanjuje važnost najezda Slavena i Avara te zagovara određeni stupanj kontinuiteta u Saloni.

14 Za cjelovit prikaz vidi Markus 1997, str. 156-159.

Italy. The “long and bitter and drawn out affair”¹⁴ of the election of the bishop at Salona demonstrates Zadar’s membership in the imperial network of cities. According to Gregory, the election of a certain Maximus to bishopric of Salona was tainted with simony, and Gregory’s own preferred candidate, the deacon Honoratus, was forced aside by the proconsul of Dalmatia, with the exarch’s approval. Gregory had to wait over three years, and for a new exarch, Callinicus, before his complaints to Constantinople and neighbouring churches, including Zadar, were heard and acted upon, and a settlement was reached, whereby Maximus retained his see after performing penance at the tomb of S. Apollinaris in Ravenna.¹⁵

Zadar played a key role in these events. Gregory’s first letter (596) addresses “the priests, deacons, clergy, nobles and the people living in Zadar, and the soldiers”, and warns them to avoid taking communion from anyone associated with Maximus. Gregory also vigorously defended himself against charges of a personnel vendetta against Maximus, the defence he marshals in his letters to Maximus himself and other bishops. A year later, Gregory wrote to the bishop of Zadar, Sabinianus, expressing concern that Maximus was “rashly trying to bend you to his wishes”, and urging him “not to share communion with him, nor to make mention of his name during solemn mass”.¹⁶ Sometime soon after, Sabinianus retired to a monastery in repentance for his association with Maximus—Gregory certainly appreciated his gesture, but urged Sabinianus to take up his pastoral duties again. As further encouragement, Gregory needed to ease Sabinianus’ fears about reprisals from Constantinople.

But as for the case about which you wrote to us, that we ought to be concerned in case there is a secret move in the royal city, do not let that matter disturb your thoughts. For we have given details to our emissary [Anatole, in Constantinople].... action is being taken that no opposition by anybody can either disturb or oppress you in any way.¹⁷

Zadar, therefore, was under the direct watch of Constantinople: but it was also being held firmly within the papal sphere of influence, thanks to Gregory’s efforts, as confirmed by Sabinianus’ trip to Rome sometime the next year.¹⁸ The bishop of Zadar’s trip to Rome is another example of Gregory’s strategy to invite troubling or troubled clergy to Rome to have their

Maksima u salonitansku biskupiju bio je okaljan simonijom, a kandidata kojeg je podržavao sam Grgur, đakona Honorija, izgurao je carski namjesnik Dalmacije, uz egzarhovo odobrenje. Grgur je morao čekati više od tri godine, do izbora novog egzarha, Kalinika, prije nego što su njegovi prigovori Carigradu i okolnim Crkvama, uključujući zadarsku, bili saslušani te se po njima postupilo na način da je postignuta nagodba prema kojoj je Maksim zadržao svoj položaj biskupa nakon što je obavio pokoru nad grobnicom sv. Apolinara u Ravenni.¹⁵

Zadar je u tim događanjima odigrao ključnu ulogu. Grgur se u svojem prvom pismu (godine 596.) obraća “svećenicima, đakonima, svećenstvu, plemićima i žiteljima Zadra te vojnicima” i upozorava ih da izbjegavaju primanje pričesti od bilo koga tko je povezan s Maksimom. Grgur se žustro branio i od optužaba za osobno osvećivanje Maksimu, te obranu iznosi u svojim pismima samom Maksimu i drugim biskupima. Godinu dana kasnije Grgur piše zadarskom biskupu Sabinijanu, te izražava zabrinutost što ga Maksim “užurbano nastoji pokoriti svojim željama” i odrješito ga poziva da “s njime ne dijeli pričest niti da mu ime na spominje tijekom svečane mise”.¹⁶ Nedugo nakon toga Sabinijan se povukao u samostan u znak pokore za svoju povezanost s Maksimom. Grgur mu je, dakako, odao priznanje za taj potez, ali ga je odrješito pozvao da iznova preuzme svoje pastoralne dužnosti. Kao dodatni poticaj, Grgur je trebao ublažiti Sabinijanove bojazni od odmazda iz Carigrada.

No, što se tiče slučaja o kojem ste nam pisali, kako bismo se trebali zabrinuti kad bi u kraljevskome gradu netko vukao tajne poteze, nemojte dopustiti da vas ta stvar uznemiruje. Jer svoga smo izaslanika [Anatola, u Carigradu] uputili u sve pojedinosti ... mjere se poduzimaju kako vas nikakvo suprotstavljanje ni sa čije strane ne bi moglo uznemirivati niti tlačiti ni na koji način.¹⁷

Zadar je, dakle, bio pod izravnim nadzorom Carigrada, ali se, zahvaljujući Grgurovim nastojanjima, čvrsto držao i unutar papinskog područja utjecaja, što potvrđuje i Sabinijanovo putovanje u Rim tokom iduće godine.¹⁸ Putovanje zadarskog biskupa u Rim još je jedan primjer Grgurove strategije da u Rim poziva svećenike koji stvaraju neprilike ili su se u njima našli, kako bi ih se saslušalo pred Rimskom kurijom, kao što je to pokušao i s Maksimom iz Salone i kao što se može vidjeti iz sačuvanog popisa njegovih pisama.

14 Markus 1997, pp. 156-9, for a full account.

15 *Reg.* 9.150, 9.156. App.V.

16 *Reg.* 6.48, 7.17.

17 *Reg.* 8.11.

18 *Reg.* 9.197 (July 599), receiving at the same time Honoratus, Gregory’s defeated candidate for Salona.

15 *Reg.* 9.150, 9.156. App.V.

16 *Reg.* 6.48, 7.17.

17 *Reg.* 8.11.

18 *Reg.* 9.197 (srpanj 599.), kada je istodobno primljen i Honorat, Grgurov poraženi kandidat za Salonu.

cases heard before Roman curate, as he had tried with Maximus of Salona, and as can be seen throughout his surviving *Registrum* of letters. This offers further support for the scenario given in the *Passion* of Gregory receiving the fleeing Cetheus and then welcoming an audience with the citizens of Aternum (*Passion* chs.2-3). Whether fleeing heretics or Lombards, Gregory welcomed those who looked for safety in Rome.¹⁹

In any case, it seems very curious that *Passion*'s story of Cetheus' body floating miraculously to Zadar and having his cult founded there should be set in a time when Zadar was at the height of its importance to imperial and papal concerns for maintaining their grip on the Adriatic. Preoccupation with Dalmatia and Illyricum permeates Gregory's surviving correspondence: whether cajoling or warning Three Chapters schismatics (including a hard-line faction around Salona called the "Frontinianists"); applying pressure on the exarch to recognise papal interests and authority; countering unwanted imperial influence in church affairs and the selection of bishops (as with Salona and neighbouring Zadar, discussed above); and monitoring the containment of Avar and Slav incursion into the area, for which Gregory is one of our earliest sources. "I am very much afflicted and disturbed over the race of Slavs that threaten you so greatly", he wrote to the repented and reformed Bishop Maximus of Salona in the year 600, a year after he granted Maximus the *pallium*, a symbol of Maximus' archiepiscopal authority restored.²⁰ Gregory might well have been disturbed, for Salona was destroyed as a viable political or ecclesiastical centre within a generation or two: the conventional date of Salona's collapse is 614/15, though archaeological evidence suggests continued, if reduced habitation of the city and even some churches.²¹

We have no reliable information on these tumultuous events, but Zadar emerges from this period as the *archonty* of the province by the 640s, a time when it also may have served as a metropolitan church with jurisdiction over Dalmatian churches.²² The few

To dodatno govori u prilog scenariju iz *Muke*, gdje Grgur ugošćuje Ceteja koji je u bijegu i potom prima u audijenciju građane Aterna (*Muka*, pogl. 2-3). Bilo da su bježali od krivovjeraca ili od Langobarda, Grgur je rado primao sve koji su u Rimu tražili sigurno utočište.¹⁹

U svakom slučaju, čini se veoma neobičnim da bi se priča iz *Muke* o tome kako je Cetejevo tijelo čudesno doplutalo do Zadra i kako je ondje ustanovljen njegov kult, trebala smjestiti u doba kada je Zadar bio na vrhuncu svoje važnosti za carska i papinska pregnuća da se zadrži vlast nad Jadranom. Zaokupljenost Dalmacijom i Ilirikom prožima sačuvanu Grgurovu prepisku, bilo da se ulaguje šizmaticima Triju poglavlja (uključujući tvrdolinijašku frakciju oko Salone, takozvane "frontinijaniste"), bilo da im ugađa, bilo da vrši pritisak na egzarha radi priznavanja papinskih interesa i ovlasti, bilo da se suprotstavlja nepoželjnom carskom upletanju u crkvene stvari i izbor biskupa (kao u već navedenom slučaju Salone i susjednog Zadra), bilo da prati zaustavljanje avarskih i slavenskih prodora na to područje, za što je Grgur jedan od najranijih izvora. "Jako sam pogođen i uznemiren zbog pripadnika slavenskoga roda koji vam tako snažno prijetu", pisao je godine 600. raskajanom i preobraćenom biskupu Maksimu salonitanskom, godinu dana nakon što mu je dodijelio palij u znak povrata njegove metropolitanske časti.²⁰ Grgur je svakako imao razloga za zabrinutost, jer je Salona u nepuna dva naraštaja bila uništena kao vitalno političko i crkveno središte. Kao godina pada Salone obično se navodi 614./615., premda arheološki nalazi ukazuju na opstanak grada kao naseljenog mjesta i nakon toga, pa čak i opstanak nekih crkava, dakako, u smanjenom obujmu.²¹

Nema nikakvih pouzdanih podataka o tim burnim zbivanjima, ali Zadar se nakon tog razdoblja, dakle četrdesetih godina 7. stoljeća, javlja kao arhontija provincije, a u to je doba možda služio i kao biskupsko sjedište pod čijim su se ovlastima nalazile dalmatinske crkve.²² Na osnovi ono malo izvora kojima

19 Markus 1997, pp. 68-76; Martyn 2004, I, pp. 74-81.

20 Slavs: *Reg.* 10.15. See also 2.20, 9.155. *pallium*: *Reg.* 9.234. See also Paul. Deac. *H. L.* 1879, IV.24.

21 The conventional of date of 614/15 for the fall of Salona (eg. Fine 1991, pp. 35, 49-59, 258; Kaegi 2003, p. 86) derives from sequencing events in Constantine Porphyrogenitus' *De administrando imperio* (see below), which more recent scholarship rejects. Fine 2000; Curta 2001, pp. 64-5. Archaeology: Marović 1984; Marin 1989.

22 Fine 1991, argues that in seventh-century Dalmatia "there existed a collection of more or less equal and separate bishoprics without a suzerain bishop"; but

19 Markus 1997, str. 68-76; Martyn 2004, I, str. 74-81.

20 Slaveni: *Reg.* 10.15. Vidi također 2.20, 9.155. *pallium*: *Reg.* 9.234. Vidi također Paul. Diac. *H. L.* 1879, IV. 24.

21 Godina 614./615. kao godina pada Salone (npr. Fine 1991, str. 35, 49-59, 258; Kaegi 2003, str. 86) proizlazi iz slijeda zbivanja što ga je Konstantin Porfirogenet opisao u svojem djelu *De administrando imperio* (vidi u nastavku), koji se, međutim, u novijim istraživanjima odbacuje. Fine 2000; Curta 2001, str. 64-65. Arheologija: Marović 1984; Marin 1989.

22 Fine 1991. tvrdi da je u sedmom stoljeću u Dalmaciji "postojao niz više-manje ravnopravnih i samostojnih biskupija bez vrhovnog biskupa"; no njegova je

sources we have for this period again show that the papacy was heavily invested in the province of Dalmatia. According to the *Liber Pontificalis*, Pope John IV (640-2), who was born in Dalmatia and the son of a *scholasticus*, an imperial legal adviser of high rank, sent much money to Dalmatia and Istria “to redeem captives who had been despoiled by the barbarians”. John also imported the relics of “the martyrs saints Venantius, Anastasius, Maurus, and many other martyrs whose relics he had ordered to be brought from Dalmatia and Istria” for internment at Rome.²³ Further notice of Pope John IV’s activity was recorded by Constantine Porphyrogenitus, who (writing in 948/9) states that Pope John IV sent missionaries to the Croats at the request of the emperor Heraclius, and that after they were baptised “the Croats made a covenant, confirmed in their own hands and by oaths sure and binding in the name of St Peter the apostle, that never would they go upon a foreign country and make war on it”. In exchange the Croats received a benediction from Pope John IV to the effect that God himself will fight against invaders of their lands and that St Peter himself will intervene and grant them victories.²⁴ The *De administrando imperio* is replete with curious ethnographic tales of people’s origins and habits, and this papal peace pact is clearly legendary, as is much of Constantine’s descriptions of the Croats.²⁵ Nevertheless, it appears that John IV was deeply involved in the political and religious life of his native Dalmatia—redeeming captives, sending in missionaries, and meddling with local cults, at the time when Zadar emerges as the capital of the province.

The period of c.600-642, between Pope Gregory’s worries for Salona and Pope John IV’s involvement with his homeland, offers a very likely political and ecclesiastical context for the composition of the *Passion of Cetheus*. Although Cetheus may have been killed in 590-1, the *Passion*, as it survives, may not have been written until well after Aternum/Pescara was safely back in the Byzantine fold, its church re-established, and the Lombards were settled under their monarchy in the north—sometime after c. 600.

raspoložemo iz tog razdoblja može se zaključiti kako su se pape snažno zauzimali za provinciju Dalmaciju. Kako kazuje *Liber Pontificalis*, papa Ivan IV. (640.-642.), koji je u Dalmaciji rođen kao sin *skolastika*, visokoga carskog pravnog savjetnika, slao je u Dalmaciju i Istru goleme količine novca “kako bi otkupio zarobljenike koje su uzeli barbari”. Isto tako, Ivan je radi njihova pokapanja u Rimu prikupio relikvije “svetaca mučenika Venancija, Anastazija, Maura i mnogih drugih mučenika te je naredio da se dopreme iz Dalmacije i Istre”.²³ Još jednu zabilješku o djelovanju pape Ivana IV. nalazimo kod Konstantina Porfirogeneta, koji (pišući godine 948./949.) navodi kako je papa Ivan IV. na zahtjev cara Heraklija Hrvatima poslao misionare, te da su, nakon što su pokršteni, “Hrvati sačinili jedan ugovor, potvrđen njihovim vlastitim rukama te čvrstom prisegom i jamstvom u ime sv. Petra apostola, kako nikada neće protiv neke tuđe zemlje poći i s njome zaratiti”. Hrvati su od pape Ivana IV. zauzvrat dobili blagoslov, da će se sam Bog boriti protiv osvajača njihovih zemalja i da će se sam sv. Petar za njih zauzeti i donijeti im pobjedu.²⁴ *De administrando imperio* obiluje neobičnim etnografskim pripovijestima o podrijetlu i običajima, a ovaj papinski mirovni ugovor neupitno je u domeni legende, kao što je to i veći dio Konstantinovih opisa Hrvata.²⁵ Kako bilo, čini se da je Ivan IV. bio snažno uključen u politički i vjerski život svoje rodne Dalmacije, te je otkupljivao zarobljenike, slao onamo misionare i bavio se tamošnjim kultovima, i to u doba kada se Zadar pojavljuje kao središte provincije.

Razdoblje od otprilike godine 600. do godine 642., između vremena kada je papa Grgur izrazio zabrinutost za Salonu i trenutka kada se papa Ivan IV. zauzeo za svoju rodnu grudu, nameće se kao vrlo vjerojatan politički i crkveni kontekst za sastavljanje *Muke Cetejeve*. Premda je Cetej možda i ubijen 590./591. godine, *Muka* je, u obliku u kojem je sačuvana, vjerojatno napisana tek dobro nakon što je Aternum (Pescara) sigurno vraćen u krilo Bizanta, kad su njegove crkve iznova uspostavljene, a Langobardi se naselili unutar svog kraljevstva na sjeveru, tj. negdje nakon godine

his argument is directed against tenth-century claims by the church of Split to have naturally succeeded Salona as metropolitan. On the church of Salona, Duval 1999.

23 *LP* 74, ed Duchesne 1981, trans Davis 2000, p. 68. The *LP* and papal sources have been neglected as evidence for Dalmatia in this period. On *scholasticus*: Brown 1984, pp. 80, 132, 141.

24 Const. Porph. *DAI* 1967, ch 31, p. 149.

25 See Fine 1991, pp. 49-59; Fine 2000. Likewise Curta 2001, pp. 64-66, but it is “the first record of a ‘native’ version of the past”.

argumentacija u suprotnosti s tvrdnjama splitske Crkve iz desetog stoljeća prema kojima je ona prirodno naslijedila Salonu kao biskupsko sjedište. O salonitanskoj Crkvi, vidi Duval 1999.

23 *LP* 74, 1981, ur. Duchesne 1981, prijev. Davis 2000, str. 68. *LP*, i papinski izvori zanemarivani su kao dokazi o Dalmaciji iz tog razdoblja. O *skolasticima* vidi Brown 1984, str. 80, 132, 141.

24 Const. Porph. *DAI* 1967, pogl. 31, str. 149.

25 Vidi Fine 1991, str. 49-59; Fine 2000. Isto tako Curta 2001, str. 64-66, no to je “prvi zapis neke ‘domaće’ verzije prošlosti”.

The *Passion of Cetheus*, with its opening scenes of Pope Gregory bestowing benedictions on Cetheus, his see and the people of Pescara, promotes a close relationship between Rome and Pescara. Pescara was the closest Adriatic port to Rome for travelling to Dalmatia, and would certainly have been preferred by the papacy for delicate or direct communications with ecclesiastics in the province, by-passing the exarch and imperial officials further north at Ravenna. If the church of Pescara sought to re-establish itself by emphasising its connections with Rome, as the *Passion of Cetheus* promotes, then Pescara's claims for its patron saint being worshipped in Dalmatia's emerging capital city would have delighted papal ears. The cult of Cetheus, starring as Peregrinus in Zadar, created a direct link from Dalmatia to Rome through the port of Aternum. Pope John IV sent missionaries to Dalmatia and imported cults from there to Rome: he (or one of his predecessors) may well have promoted cults there also as a means of maintaining papal influence in the region as secular authority collapsed. Although the bishop of Rome is not mentioned in the Zadar epilogue of the *Passion*, the words and actions of the nameless bishop of Zadar mirror those of Pope Gregory at the beginning of the text: both bishops receive embassies, propose solutions to religious problems presented (a vacant see; a miraculous corpse), and constitute the authorities in their region. In contrast, secular authorities in the *Passion*, whether rampaging Lombards or a neighbouring Byzantine count, only lead to destruction and misery. The *Passion's* emphasis on episcopal authority, at Pescara and at Zadar, resonates with papal ideology and practice to maintain a disciplined diocesan clergy.²⁶ Moreover, the *Passion's* theme of a bishop battling against barbarian invaders (and losing) would certainly have had relevance for an audience of Dalmatian Christians at this time. The lesson of Cetheus was clear, for Dalmatia and for other provinces under papal jurisdiction: if you must abandon your see, seek Rome's help, and only Rome's; do not make independent deals with secular powers, Byzantine or barbarian. From the church of Pescara's point of view, promotion of its martyr patron saint in Dalmatia agreed with the city's traditional role as a key Italian port to the province, and as a naval base on the Adriatic, protected by the empire's military presence on its docks and off its shores.

600. *Muka Cetejeva* i njezini uvodni prizori pape Grgura koji daje blagoslov Ceteju, njegovoj prvostolnici i narodu Pescare, govore u prilog bliskom odnosu između Rima i Pescare. Pescara je Rimu bila najbliža jadranska luka za putovanja u Dalmaciju i pape su joj zasigurno davali prednost kada se radilo o osjetljivoj ili izravnoj komunikaciji sa svećenicima u provinciji, jer su tako zaobilazili egzarha i carske dužnosnike sjevernije u Ravenni. Ako se Crkva u Pescari nastojala iznova etablirati isticanjem svojih veza s Rimom, u prilog čemu govori i *Muka Cetejeva*, tada su tvrdnje Pescare kako se njezin svetac zaštitnik štuje u gradu koji se promiseće u novo središte Dalmacije, itekako godile Papinim ušima. Kultom Ceteja, koji se u Zadru štuje kao Peregrin, uspostavljena je izravna veza Dalmacije s Rimom preko luke Aternum. Papa Ivan IV. u Dalmaciju je slao misionare, a iz nje je u Rim donosio kultove. Lako je moguće da su on (ili jedan od njegovih prethodnika) u Dalmaciji promicali kultove i kao sredstvo održavanja papinskog utjecaja na području gdje se svjetovna vlast urušavala. Iako se rimski biskup ne spominje u zadarskom epilogu *Muke*, u riječima i djelima neimenovanoga zadarskog biskupa ogledaju se riječi i djela pape Grgura na početku teksta: oba biskupa primaju izaslanstva, predlažu rješenja za iznesena crkvena pitanja (upražnjena biskupska stolica, čudom doplavljeno tijelo) i na svojim područjima predstavljaju tijela vlasti. S druge strane, bilo da se radi o razuzdanim Langobardima ili susjednom bizantskom velmoži, svjetovne su vlasti u *Muci* prikazane kao one koje samo dovode do razaranja i nevolja. U naglasku što ga *Muka* stavlja na biskupsku vlast—kako u Pescari, tako i u Zadru—jasno se ogleda papinska ideologija i praksa održavanja poslušnoga biskupijskog svećenstva.²⁶ K tome, tema *Muke*—biskup koji se bori protiv barbarskih osvajača (i gubi bitku)—zasigurno bi bila od značenja za ondašnju publiku, tj. dalmatinske kršćane. Pouka Cetejeve borbe bila je jasna i za Dalmaciju i za druge provincije pod papinskom vlasti: ako moraš napustiti svoju biskupsku stolicu, traži pomoć Rima i ne dogovaraj se na svoju ruku sa svjetovnim vlastima, bilo bizantskim bilo barbarskim. S gledišta crkve u Pescari, promicanje njezinog mučeničkog sveca u Dalmaciji bilo je u suglasju s ustaljenom ulogom grada kao ključne talijanske luke prema toj provinciji i kao pomorske baze na Jadranu, zaštićene vojnom prisutnošću Carstva u njezinim pristaništima i u obalnim vodama.

26 See Hürten 1962; Llewellyn 1974; Markus 1997, pp. 17-33, 83-96.

26 Vidi Hürten 1962; Llewellyn 1974; Markus 1997, str. 17-33, 83-96.

Zadar in the eighth and ninth centuries

The *Passion of Cetheus*, therefore, helps to fill a gap in our evidence, for we know nothing else about Zadar in this period until the end of the eighth century, when a bishop called Donatus began the construction of a cathedral church dedicated to the Holy Trinity (its name was changed to St Donatus in the fifteenth century). We know nothing else about Donatus except that he appeared at the court of Charlemagne at Thionville in 806 with Duke Paul of Zadar “bearing large gifts, as ambassadors of the Dalmatians”. They were accompanied two dukes of Venice, Obelierius and Beatus, who had sacked Dalmatia only two years earlier.²⁷ Frankish rule over Dalmatia followed soon after in 809 when King Pepin took control of Venice. Construction on an episcopal complex seems to have continued after the Franks formally granted the city to the Byzantine empire in the treaty of Aachen in 812.²⁸ A text known as the *Translatio S. Anastasiae*, of late and insecure provenance, claims that Donatus brought back the relics of Anastasia of Sirmium (d. 303-313) from Constantinople and deposited them in the cathedral which, it also claims, was formerly dedicated to St. Peter.²⁹ This dedication to St Peter, rather than to the Holy Trinity as performed by bishop Donatus, is not recorded elsewhere, but it may well reflect papal involvement in Dalmatia in the 640s mentioned above; and as a corollary, the papal authority promoted in the *Passion of Cetheus*. The cathedral today contains a sarcophagus preserving the relics of St. Anastasia of Sirmium, with an inscription that dates to the ninth century.³⁰ Architectural historians and archaeologists have revealed different phases of church building in Zadar commencing from the early ninth century, the result of imperial interest in reclaiming the city as strategic administrative centre against Frankish,

Zadar u osmom i devetom stoljeću

Stoga nam *Muka Cetejeva* pomaže da popunimo prazninu u našim dokazima jer o Zadru iz tog razdoblja pa do kraja osmog stoljeća, kada je biskup imenom Donat započeo s gradnjom stolne crkve posvećene Presvetome Trojstvu (koja je u petnaestom stoljeću preimenovana u crkvu sv. Donata), nema nikakvih drugih spoznaja. O Donatu ne znamo ništa drugo osim da su se godine 806. on i zadarski knez Pavao pojavili na dvoru Karla Velikog u Thionvilleu “noseći velike darove, kao izaslanici Dalmatinaca”. U njihovoj su pratnji bila dva mletačka dužda, Obelarije i Beato, koji su samo dvije godine prije opljačkali Dalmaciju.²⁷ Ubrzo nakon toga Dalmacijom su zavladaali Franci, kad je godine 809. kralj Pipin preuzeo nadzor nad Mlecima. Čini se kako se s gradnjom biskupskog kompleksa nastavilo nakon što su Franci grad službeno predali Bizantskom Carstvu, na temelju Aachenskog ugovora iz 812. godine.²⁸ U tekstu kasnijeg i nesigurnog podrijetla, znanom kao *Translatio S. Anastasiae*, navodi se da je Donat iz Carigrada donio relikvije Anastazije Sirmijske (u. 303.-313.) i pohranio ih u katedrali koja je, kako se tamo također navodi, prvotno bila posvećena sv. Petru.²⁹ To posvećenje sv. Petru, a ne Presvetome Trojstvu – kako je predvidio biskup Donat – nije zabilježeno nigdje drugdje, ali lako je moguće kako se u njemu ogleda već spomenuti papinski angažman u Dalmaciji tijekom 640-ih, a shodno tome i papinska vlast koja se promiče u *Muci Cetejevoj*. U današnjoj se katedrali nalazi sarkofag u kojemu se čuvaju relikvije sv. Anastazije Sirmijske, tj. sv. Stošije, na kojem je natpis iz devetog stoljeća.³⁰ Povjesničari graditeljstva i arheolozi otkrili su različite faze gradnje crkava u Zadru počevši od ranog devetog stoljeća, što je posljedica carskog zauzimanja za spašavanje grada kao strateškoga upravnog središta u sukobima s franačkim, mletačkim, bugarskim i hrvatskim snagama.³¹ Konstantin Porfirogenet (u zapisu iz 948./949.)

27 ARF, p. 120 (anno 806).

28 Klaić, Petricioli 1976, and Vežić 1995 both dating building activity to the early ninth century, also confirmed by radiocarbon dating of the wooden beams used: Obelić, Sliepčević 2000. Petricioli 1995 discusses fragments of sculpture in the church of St Donatus that date from the sixth century, but most date from the late eighth century onwards.

29 The text of the *Translatio S. Anastasiae* is found only in a seventeenth-century manuscript, ed. Rački 1877, pp. 306-310; an Italian translation is given by Brunelli 1913, pp. 185-188. Kurelac 1997, p. 322, claims that Beatus of Venice accompanied Donatus to Constantinople in 805-807.

30 Inscription reproduced in Matijević-Sokol 1997, p. 248.

27 ARF, 1895, str. 120 (anno 806).

28 Klaić, Petricioli 1976, i Vežić 1995, građenje smještaju na početak devetog stoljeća, što potvrđuje i datiranje tamošnjih drvenih greda radioaktivnim ugljikom (Obelić, Sliepčević 2000). Petricioli 1995 razmatra ulomke kamene plastike iz crkve sv. Donata, koji potječu iz šestog stoljeća, ali većina ih potječe iz razdoblja od kraja osmog stoljeća nadalje.

29 Tekst *Translatio S. Anastasiae* pronađen je u rukopisu iz sedamnaestog stoljeća, ur. Rački 1877, str. 306-310; prijevod na talijanski donosi Brunelli 1913, str. 185-188. Kurelac 1997, str. 322, tvrdi da je Mlečanin Beato pratio Donata u Carigrad godine 805.-807.

30 Natpis donosi Matijević-Sokol 1997, str. 248.

31 Klaić, Petricioli 1976; Vežić 1995.

Venetian, Bulgarian and Croatian forces.³¹ Constantine Porphyrogenitus (writing 948-9), attests to the relics of St Anastasia at Zadar, and those of Chrysogenus a monk of Aquileia who was martyred during the Diocletian persecutions (d. 303-313), and who is Zadar's patron saint today—the result of the prestige of the monastery of St Chrysogenus (founded 986) between the eleventh and fourteenth centuries.³² But Constantine also described St Anastasia as a separate church from that of the Holy Trinity: St Anastasia was “a basilica like the church of the Chalcoprateia [in Constantinople], with green and white columns, and all decorated with encaustic pictures in the antique style; its floor is of wonderful mosaic”: while near it was Holy Trinity, “a domed church, and above this church again is another church, like a triforium, domed also, into which they mount by a spiral staircase”.³³

It is not our task here to untangle problematic sources for the politics and religious life of ninth and tenth-century Zadar, and it has becoming increasingly clear to scholars that such sources should not be trusted for an earlier period. In any case, the *Passion of Cetheus*, as presented here with the different readings from the Marciana codex, provides a new source for the history of Zadar and its connections to Italy. Let us now examine that evidence.

Zadar and its bishop in the Marciana Codex

The extra sections in Marciana codex at this part of the text (ch.14-16), may offer more of historical testimony for early medieval religious life at Zadar. The manuscript, Venice, Biblioteca Nazionale Marciana, lat. 356 [=1609], which dates from the second half of the twelfth century, is a legendary containing 76 different hagiographic texts arranged for the liturgical cycle at the church of S. Marco, Venice. Although one of a set of three legends that belong together (with Marciana lat. IX. 27 [=2797]) and Marciana lat. IX. 28 [=2798]), it was written slightly earlier than the others, in three accomplished hands that confirm its origins in the Venetian area, if not S. Marco itself, where it was certainly in use by the fifteenth century, to judge from repairs and notes in the manuscript.³⁴

potvrđuje da se u Zadru nalaze relikvije sv. Stošije, kao i ostaci sv. Krševana, akvilejskog redovnika koji je pretrpio mučeništvo tijekom Dioklecijanovih progona (u. 303.-313.); danas je on svetac zaštitnik Zadra, što je posljedica utjecaja samostana sv. Krševana (osnovanog 986.) između devetoga i četrnaestog stoljeća.³² No Konstantin isto tako Sv. Stošiju opisuje kao crkvu odvojenu od crkve Presvetoga Trojstva: Sv. Stošija je bila “bazilika slična hramu Halkoprateja [u Carigradu], sa zelenim i bijelim stupovima i sva urešena enkaustičkim slikama u antičkom stilu; pod joj je od divnog mozaika”; u blizini je bilo Sveto Trojstvo, “kupolna crkva, a ponad te crkve je još jedna crkva, poput triforija, također kupolna, u koju se penje spiralnim stubištem”.³³

Naša zadaća ovdje nije proniknuti u problematične izvore vezane uz politički i crkveni život Zadra u devetom i desetom stoljeću; znanstvenicima je sve jasnije da se u takve izvore ne treba uzdati kada su posrijedi ranija razdoblja. U svakom slučaju, *Muka Cetejeva*, koja je ovdje predstavljena uz različita tumačenja iz marcijanskog kodeksa, nameću se kao nov izvor za povijest Zadra i njegove veze s Italijom. U nastavku ćemo ispitati te dokaze.

Zadar i njegov biskup u kodeksu iz Marcijane

Dodatna poglavlja kodeksa iz Marcijane u ovom dijelu teksta (pogl. 14-16) mogu ponuditi nekoliko povijesnih svjedočanstava o crkvenom životu Zadra u ranom srednjem vijeku. Rukopis iz venecijske *Biblioteca Nazionale Marciana* (lat. 356 [=1609]), koji potječe iz druge polovice dvanaestog stoljeća, legendarij je koji sadrži 76 različitih hagiografskih tekstova poredanih za liturgijsku godinu u crkvi sv. Marka u Veneciji. Iako je to tek jedan od tri legendarija koji tvore cjelinu (zajedno s Marcijanom lat. IX. 27 [=2797]) i Marcijanom lat. IX. 28 [=2798]), napisan je nešto ranije nego druga dva i djelo je triju umješnih ruku, što potvrđuje da potječe s područja Venecije, ako ne i iz samoga Sv. Marka, gdje je zasigurno bio u uporabi do petnaestog stoljeća ako je suditi po popravcima i bilješkama u rukopisu.³⁴ Proučio sam fotografije odgovarajućih listova iz Marcijane lat. Z 356 (fol. 309r-313r), koje mi je sredilo ljubazno osoblje knjižnice Marciana, a cjelovito diplomatičko izdanje

31 Klaić, Petricioli 1976; Vežić 1995.

32 On competition between Anastasia and Chrysogenus for patron saint, see Vedriš 2005.

33 Const. Porph. *DAI* 1993, ch. 29-30, pp. 138-140. On Constantine's descriptions of these churches, see Lončar 1999.

34 Full description in Cattin 1999, pp. 221-222; list of hagiographic texts included in lat. Z 356, Cattin 1999, pp. 315-19 (cf. lat. IX 27, Cattin 1999, pp. 319-328; lat. IX.28 Cattin 1999, pp. 328-332).

32 O “natjecanju” između Stošije i Krševana za sveca zaštitnika, vidi Vedriš 2005.

33 Const. Porph. *DAI* 1993, pogl. 29-30, str. 138-140. O Konstantinovim opisima tih crkava, vidi Lončar 1999.

34 Cjeloviti opis u: Cattin 1999, str. 221-222; popis hagiografskih tekstova sadržanih u lat. Z 356, Cattin 1999, str. 315-19 (usp. lat. IX 27, Cattin 1999, str. 319-328; lat. IX. 28 Cattin 1999, str. 328-332).

I have consulted photographs of the relevant folios in Marciana lat. Z 356 (fol. 309r-313r), arranged through the kindness of the staff at the Marciana library, and have published a full diplomatic edition of the text elsewhere: below I simply transcribe the relevant sections from the Marciana manuscript.

Apart from the two (final) chapters related to Zadar discussed below, the text of the *Passion of Cetheus* in Marciana lat. 356 (fols. 309r-313r) contains several other additions or differences from the Bollandist printing: we have mentioned the important identification problems caused by confusion over Aternum/Amiternum, Ortona/Orte, and Verilanus/Vitalianus, but it also contains additional dialogue (between Pope Gregory and Aternum townsfolk, between Cetheus and his persecutors) in a lower register of Latin that matches early medieval Vulgar Latin forms, and other intriguing bits of information—on Cetheus' collusion with Alahis; on a *dominus* at Spoleto (bishop or count?) who grants permission to retrieve Cetheus from Rome, etc.—which are not of concern here.³⁵ It is also worth mentioning that this version of the *Passion*, or one similar, was known to some Italian antiquarians before the Bollandist editor Daniel Papenbroch printed his version, to judge from their summaries or notices of the text: in particular, one give away is their citation of Cetheus' feast date (June 13th), which is only recorded at the conclusion of the Marciana version of the text.³⁶ For these reasons, as well as being the earliest surviving copy of the text, the Marciana recension seems the more authoritative version, and provides a firmer foundation for assessing the text than the composite text of the *Acta Sanctorum*.

The Marciana version contains two major additions, with respect to the Bollandist text, concerning Zadar (ch. 14-16). The first addition involves a speech given by the bishop of Zadar and his pro-active response after a fisherman named Valerianus, who was repairing his nets in his boat, noticed a "great light" (*lumen immensum*) emanating from the dunes on the shore nearby, and upon investigation found a body with a stone tied to its neck. Not recognising the body, he immediately hurried to tell the "bishop and the consul" of the city about what he saw (words in italics are also found in the Bollandist text):

When [the bishop and consul of the city] heard this they were amazed and they began to wonder who it could be and from where could his body have come to arrive here. The bishop of Zadar then said to the consul

teksta objavio sam na drugome mjestu. U nastavku jednostavno iznosim prijepis mjerodavnih dijelova marcijanskog rukopisa.

Osim dvaju (završnih) poglavlja vezanih uz Zadar i obrađenih u nastavku, tekst *Muka Cetejeva* iz Marcijane lat. 356 (fol. 309r-313r) sadrži još nekoliko dodataka ili razlika u odnosu na tiskanu inačicu bolandista. Već smo spomenuli značajne probleme s identifikacijom što ih je izazvala zbrka oko imena *Aternum/Amiternum*, *Ortona/Orte* te *Verilanus/Vitalianus*, ali tu su sadržani i dodatni dijalozi (između pape Grgura i građana Aterna, između Ceteja i njegovih progonitelja) pisani govornim stilom koji se podudara s oblicima ranosrednjovjekovnog vulgarnog latinizeta te druge intrigantne pojedinosti – o Cetejevu tajnom dogovoru s Alahisom; o nekom *dominus* iz Spoleta (biskupu ili vojvodi?) koji daje dopuštenje za povratak Ceteja iz Rima itd. – koje ovdje nisu od značenja.³⁵ Valja napomenuti i da je, ako je suditi po njihovim sažecima ili bilješkama uz tekst, ova ili neka slična inačica *Muke* određenim talijanskim antikvarima bila poznata i prije nego što je bolandistički urednik Daniel Papenbroch tiskao svoju inačicu. Tu je osobito znakovito njihovo navođenje Cetejeva spomendana (13. lipnja), koji je zabilježen jedino u zaključku marcijanske inačice teksta.³⁶ Iz tih razloga, kao i zbog toga što predstavlja najraniji sačuvani primjerak teksta, marcijansko redigirano izdanje je, kako se čini, mjerodavnija inačica i pruža čvršće osnove za ocjenu teksta nego što to čini kompozitni tekst *Acta Sanctorum*.

Inačica iz Marcijane u odnosu na bolandistički tekst sadrži dva značajna dodatka vezana uz Zadar (pogl. 14-16). Prvi se odnosi na govor zadarskoga biskupa i njegovu proaktivnu reakciju nakon što je ribar imenom Valerijan, dok je krpao mreže na svojem čamcu, opazio "silnu svjetlost" (*lumen immensum*) što sjaji s pješćanih nanosa na obližnjoj obali te je krenuvši u potragu za njezinim izvorom pronašao tijelo s kamenom vezanim oko vrata. Ne prepoznavši tijelo, odmah je požurio javiti gradskom "biskupu i namjesniku" što je vidio (riječi u kurzivu nalazimo i u bolandističkom tekstu):

Kada su [gradski biskup i namjesnik] to čuli, bija-hu zapanjeni i počеше se pitati tko bi to mogao biti i odakle je njegovo tijelo moglo doći da bi stiglo dovede. Biskup zadarski se potom obrati namjesniku i žiteljima grada: "Počujte me, sinovi moji: dovezite nam brod i pođimo do tog tijela prije nego što ga divlje zvijeri i životinje ne proždru. Jer to bi bio velik grijeh za

35 See Everett 2015a.

36 For example, Petrus de Natalibus' *Catalogus Sanctorum* (c. 1400). See Clementi 2003 and Varrasso 2012 for antiquarian notices of the text.

35 Vidi Everett 2015a.

36 Primjerice, *Catalogus Sanctorum* Petra de Natalibusa (oko 1400.). O antikvarskim bilješkama o tekstu vidi Clementi 2003 i Varrasso 2012.

and people of the city: "Listen to me, my sons: have a boat brought to us and let us get to this body, before wild beasts and animals devour it. For that would be a great sin for us and for the city". They responded to him: "do as you wish father, we all will support you". The bishop ordered the body to be brought to him swiftly and went with the priests and consuls of the city to the shore and found the blessed body with the stone around his neck. And since they did not recognize him or know his name *they called him Peregrinus*. Everyone wept over him and carried him in great lamentation, and no injury could be found upon him. They therefore buried him with an odour of sweetness in a place nearby next to the sea.

Qui cum audissent mirati sunt et cogitare ceperunt quis esset aut ex qua parte ibidem corpus eius aduenisset. Dixit autem episcopus Iaternensium ad consulem et ad populum ciuitatis. Audite me fili deducatur ad nos nauis et pergamus ad corpus illud. antequam ibi fere accedant aut bestis ne forte si fuerit deuoratum. superueniat in nobis ut ciuitate ista grande peccatum. Responderunt ei fac quod uis pater quia nos omnes te cum erimus. Iussit itaque episcopus festinanter afferi nauem et ingressus cum sacerdotibus et consulibus ciuitatis peruenerit ad litus et inueniret beatum corpus uere et saxum ad collum eius. Et quoniam non cognouerunt eum nec nomine eius sciuerunt uocauerunt eum Peregrinum. Uniuersi autem flentes super eum fletu magno tulerunt et nulla in eum inuenta est lesio. Sepelierunt igitur eum in loco proximo secus mare cum odore suauitatis. [Marciana lat. Z 356 fol. 312v-313r]

This cannot be taken at face value as a true account of events: it too easily reads as a literary reflection of Gregory's actions at the start of text, and echoing its promotion of episcopal authority, especially with rhetorical, "Listen to me, my sons" (*Audite me, filii*), which the hagiographer of the Marciana version also uses for Gregory (chs.3, 4), and Cetheus himself uses the phrase (ch.8).³⁷ Nonetheless, the bishop's speech concerning desecration of the body and the consequences for Zadar and its inhabitants, a mix of Roman and Christian sensibilities, signal the episcopal appropriation of the cult, as the bishop assumes responsibility for both the cult and the city's salvation at one and the same time.

Appropriation of the cult appears in the second major addition of the Marciana codex to the *Pas-*
sion of Cetheus concerning Zadar. In the final chapter

nas i za grad." Oni mu odgovoriše: "Učinite po svojoj volji, oče, mi ćemo vas svi podržati." Biskup naloži da mu se tijelo hitro dopremi te pođe s gradskim svećenicima i namjesnicima do obale i zateče blaženo tijelo s kamenom oko vrata. A kako ga ne prepoznaše niti mu imena ne znaše, *nazvaše ga Peregrin*. Svi nad njime zajecaše te ga u velikoj tuzi ponesoše, a na njemu se nije moglo pronaći nikakve ozljede. Stoga ga sahraniše s miomirisom slatkim *na obližnjem mjestu tik do mora*.

Qui cum audissent mirati sunt et cogitare ceperunt quis esset aut ex qua parte ibidem corpus eius aduenisset. Dixit autem episcopus Iaternensium ad consulem et ad populum ciuitatis. Audite me fili deducatur ad nos nauis et pergamus ad corpus illud. antequam ibi fere accedant aut bestis ne forte si fuerit deuoratum. superueniat in nobis ut ciuitate ista grande peccatum. Responderunt ei fac quod uis pater quia nos omnes te cum erimus. Iussit itaque episcopus festinanter afferi nauem et ingressus cum sacerdotibus et consulibus ciuitatis peruenerit ad litus et inueniret beatum corpus uere et saxum ad collum eius. Et quoniam non cognouerunt eum nec nomine eius sciuerunt uocauerunt eum Peregrinum. Uniuersi autem flentes super eum fletu magno tulerunt et nulla in eum inuenta est lesio. Sepelierunt igitur eum in loco proximo secus mare cum odore suauitatis. [Marciana lat. Z 356 fol. 312v-313r]

Ovaj opis događaja ne može se uzeti zdravo za gotovo kao vjerodostojan prikaz. Naime, opis se lako iščitava kao književni odraz Grgurovih postupaka na početku teksta i odjek tamošnjeg promicanja biskupskog autoriteta, što se osobito ogleda u retoričkom pozivu "Počujte me, sinovi moji" (*Audite me, filii*), koji hagiograf u marcianskoj inačici koristi i za Grgura (pogl. 3, 4), a izgovara ga i sam Cetej (pogl. 8).³⁷ Kako bilo, biskupov govor u vezi s oskvrnućem tijela i posljedicama za Zadar i njegove stanovnike, što je mješavina rimskoga i kršćanskog senzibiliteta, ukazuje na biskupsko prisvajanje kulta jer biskup istodobno preuzima odgovornost kako za kult, tako i za spasenje grada.

Prisvajanje kulta javlja se u drugom značajnom dodatku što ga kodeks iz Marciane sadrži u odnosu na *Muku Cetejevu* kad je riječ o Zadru. U završnom poglavlju (pogl. 16) marcijanskog teksta proširuju se govor i uloga slijepca iz pogl. 15 (nalazimo ga i u bolandističkoj inačici), koji biva izliječen na Peregrinovu grobu. Dodaci govoru slijepca u pogl. 15 su manji

37 (Gregory) "Audite filii ex toto corde uenistis benedictionem suscipere", fol.309v; (Cetheus) "Audite me fili, et non extendatis manus uestras in eum" (ch.8, in Marciana and Bollandist versions).

37 (Grgur) "Audite filii ex toto corde uenistis benedictionem suscipere", fol.309v; (Cetej) "Audite me fili, et non extendatis manus uestras in eum" (pogl. 8, u marcianskoj i bolandističkoj inačici).

(ch.16), the Marciana text extends the speech and role of the blind man in ch.15 (also found in the Bollandist version) who is cured at Peregrinus' tomb. The additions to the blind man's speech in ch.15 are minor phrases of scriptural or liturgical phrases, but what follows in ch.16 is entirely different and longer description of Peregrinus' internment at Zadar than that found in the Bollandist text (Italics signal return to Bollandist text):

[Cont. from blind man's speech at end ch.15]

"And let everyone know that this body should be recognised and venerated". (Ch.16>) And rising up he quickly returned to the city of Zadar. And when the citizens saw that he had been healed and could see clearly, they were all amazed that such miraculous things can happen through the blessed martyr Peregrinus, so that a man blind from birth was lightened by his prayers. Then together they all hurried from the town to his tomb and prostrated themselves. They asked that they might be worthy to receive the blessed body into the city of Zadar to rest there in peace. Later on the bishop of the city came with its priests and consuls singing psalms and giving glory to God. They arrived with crosses at the holy body of Peregrinus, who had travelled (*peregrinatus fuerat*) through the sea with a stone tied to his neck, and they lifted him from that place. *They buried him with aromatics in another place at the nine mile mark from the city of Zadar.*

Et sciant omnes quia corpus istud uenerandum et sci[e]n[dum] est. Exsurgens autem reuersus cito ad Iaternensium ciuitatem. et dum uidissent cum ciues sanum. et clare uidentem mirati sunt omnes quod per beatum matirum Peregrinum tanta fierent mirabilia. ut etiam cecum a natiuitate inluminaretur orationibus eius. Concurrentes ergo ex urbe uenerunt ad tumulum eius et omnes prostrati sunt. Rogabant ut dignarent beatum corpus in Iaternensium ciuitate ad requiescendum ingredi. Post haec autem episcopus ciuitatis adueniens cum sacerdotibus et consulibus psallentes et gloriam Domino dantes, cum crucibus uenerunt ad sanctum corpus episcopi Peregrini qui peregrinatus fuerat et per mare cum saxo ad collum suum et tollentes eum de loco illo. Sepelierunt cum aromatibus in alio loco miliario nono a Iaternensium ciuitate. [Marciana lat. Z 356 fol. 313r]

According to the Marciana recension, then, the "citizens" (*cives*)³⁸ of Zadar asked for the body to be interred in the city (*Rogabant ut dignarent beatum corpus in Iaternensium ciuitate ad requiescendum*

ulomci iz biblijskih ili liturgijskih tekstova, no ono što slijedi u pogl. 16 je opis Peregrinova pokopa u Zadru, koji je posve drukčiji i duži od onoga koji nalazimo u bolandističkom tekstu (kurziv ukazuje na vraćanje na bolandističku inačicu):

[Nastavak slijepčeva govora na kraju pogl. 15]

"I neka svatko zna da ovo tijelo znano i štovano treba biti." (Pogl. 16>) I uzdigavši se, hitro se vrati u grad Zadar. A kad građani vidješe da je izliječen i da jasno vidjeti može, svi bijahu zapanjeni da se takva čudesa događati mogu posredstvom blaženog mučenika Peregrina, na način da čovjeka od rođenja slijepog njegove molitve prosvijetliše. Zatim svi zajedno iz grada pohitaše na njegov grob i padoše ničice. Upitaše zaslužuju li prihvatiti blaženo tijelo u grad Zadar da tamo počiva u miru. Kasnije biskup stiže u grad sa svojim svećenicima i namjesnicima, pjevajući psalme i slaveći Boga. Stigoše s križevima do svetog tijela Peregrinova, koje bijaše doputovalo (*peregrinatus fuerat*) morem s kamenom vezanim za njegov vrat, te ga podigoše s tog mjesta. *Sahraniše ga s miomirisima na drugom mjestu devet milja od grada Zadra.*

Et sciant omnes quia corpus istud uenerandum et sci[e]n[dum] est. Exsurgens autem reuersus cito ad Iaternensium ciuitatem. et dum uidissent cum ciues sanum. et clare uidentem mirati sunt omnes quod per beatum matirum Peregrinum tanta fierent mirabilia. ut etiam cecum a natiuitate inluminaretur orationibus eius. Concurrentes ergo ex urbe uenerunt ad tumulum eius et omnes prostrati sunt. Rogabant ut dignarent beatum corpus in Iaternensium ciuitate ad requiescendum ingredi. Post haec autem episcopus ciuitatis adueniens cum sacerdotibus et consulibus psallentes et gloriam Domino dantes, cum crucibus uenerunt ad sanctum corpus episcopi Peregrini qui peregrinatus fuerat et per mare cum saxo ad collum suum et tollentes eum de loco illo. Sepelierunt cum aromatibus in alio loco miliario nono a Iaternensium ciuitate. [Marciana lat. Z 356 fol. 313r]

Prema redigiranoj inačici iz Marcijane tada su "građani" (*cives*)³⁸ Zadra zamolili da se tijelo sahrani u gradu (*Rogabant ut dignarent beatum corpus in Iaternensium ciuitate ad requiescendum ingredi.*). No čini se kako biskup na to nije pristao jer je tijelo na koncu odneseno na drugo mjesto, "devet milja od grada". To se navodi u obje inačice *Muke*, baš kao što se u obje navodi (u pogl. 14) da su tijelo Peregrinovo, nakon što je pronađeno, biskup i građani najprije pokopali "tik do mora". Ništa se ne govori o tome zašto je bilo

38 The only instance of this word in the Marciana recension: it occurs once only in the Bollandist text (ch.3, Gregory speaks of the 'citizens' of Amiternum/Aternum).

38 Jedino pojavljivanje ove riječi u redigiranom izdanju iz Marcijane: javlja se samo jedanput u bolandističkom tekstu (pogl. 3, Grgur govori o "građanima" Amiterna/Aterna).

ingredi.). But it appears the bishop decided against it, since the body ended up being taken to another location “at the nine mile mark from the city”: both versions of the *Passion* state this, just as both state that (in ch.14) that Peregrinus’ body was first buried upon discovery by the bishop and citizens “next to the sea”. Nothing is said about why a new location was necessary: the bishop of the Marciana version seems fussy about cadavers. The “nine-mile mark” may refer a ‘landward’ shift of the cult to the inland due east of the city, which was situated on a promontory separated from the mainland by a moat (long since landfilled). The shift to the mainland, capitalising on road access to Zadar may signify economic trends of the seventh century, as trade and economic activity along the Adriatic coast declined, and cities like Zadar were drawn further into local connections in the hinterlands.³⁹ On the other hand, since they set out to retrieve the body of Peregrinus in boats, the nine mile mark may well refer to one along the Zadar Strait, the narrow passage between Zadar and the facing islands of Ugljan and Pašman, or one of the many waterways surrounding the ancient/medieval city.

Whatever the reason for shifting Peregrinus’ body, the image is nonetheless one of civic religiosity, and an unmistakable association of the cult with the city of Zadar and its bishop. The Marciana codex version of the *Passio* is the more trustworthy as our earliest version of the text, an aspect highlighted in this very last chapter by the addition of Cetheus’ feast date, only known through the Marciana copy, given a sentence after the passage above: “*So suffered the blessed bishop Cetheus under the most wicked consul Umblo on the Ides of June and in the city of Zadar was called martyr Peregrinus*”.⁴⁰

The tale of Peregrinus may also reflect attempts by the clergy of Zadar itself to promote a local cult that had direct connections to Italy. We know that the churches in and around Salona from the fifth century onwards were actively promoting martyr cults as their central focus—revealed in construction of transepts, tombs, vaults and decorative inscriptions—some of which were seem still active in the seventh century, though were reduced in size.⁴¹ The actions of bishop of Zadar in appropriating the cult of Peregrinus may

neophodno novo mjesto. Čini se da je biskup iz marcijanske inačice bio prilično pedantan u pogledu zbriježavanja leševa. “Devet milja” može se odnositi na prenošenje kulta ‘dublje’ na kopno, tj. prema unutrašnjosti istočno od grada, koja je ležala na poluotoku što je od kopna bio odvojen kanalom (ali je odavno povezan nanošenjem zemlje). Ovaj pomak prema kopnu, kojem su u prilog išle i ceste što su vodile do Zadra, možda upućuje na gospodarska kretanja u sedmom stoljeću, kada su trgovina i gospodarska djelatnost duž jadranske obale jenjali, a gradovi poput Zadra su se povlačili dublje prema lokalnim vezama u zaleđu.³⁹ S druge strane, kako su – da bi izvukli Peregrinovo tijelo – isplovili u čamcima, “devet milja” bi se lako moglo odnositi na neko mjesto duž Zadarskog kanala – uskog prolaza između Zadra i nasuprotnih otoka Ugljana i Pašmana – ili duž jednog od mnogih kanala kojima je antički/srednjovjekovni grad bio opasan.

Koji god bio razlog seljenja Peregrinova tijela, riječ je o jasnoj slici građanske religioznosti i neupitne povezanosti kulta s gradom Zadrom i njegovim biskupom. Inačica *Muke* iz marcijanskog kodeksa vjerodostojnija je kao naša najranija inačica ovog teksta, što je naglašeno upravo u ovom zadnjem poglavlju pridodavanjem Cetejeva spomendana koji nam je poznat jedino posredstvom kopije iz Marciane, a u svjetlu rečenice koja slijedi gornji ulomak: “*Tako je patio blaženi biskup Cetej pod najopakijim namjesnikom Umblom na dan lipanjskih ida, a u gradu Zadru prozvaše ga mučenikom Peregrinom*”.⁴⁰

Pripovijest o Peregrinu možda održava i nastojanja samog zadarskog svećenstva da promiče kult izravno povezan s Italijom. Znamo da su crkve u Saloni i oko nje od petog stoljeća nadalje revno promicale mučeničke kultove kao svoje glavno težište, što se očituje u gradnji transepta, grobnicama, kriptama i ukrasnim natpisima, a čini se da su neki od njih opstali i do sedmog stoljeća, premda u smanjenim razmjerima.⁴¹ Postupci zadarskog biskupa u prisvajanju Peregrinova kulta možda su odraz pregnuća zadarske Crkve i njezina djelovanja nakon što je preuzela primat u Dalmaciji.

39 Fine 1991, pp. 49-59; Fine 2000; Kaegi 2003, pp. 85-87.

40 “*Passus est autem beatus Cetheus episcopus sub impiissimo consule Umblo idus iuniarum et uocatus in Iaternensium ciuitate martir Peregrinus*”. Marc. lat. Z 356 fol.313r.

41 See Duval 1999 on the church Manastirine just outside Salona, and the comparisons Kapljuč and Marusinac.

39 Fine 1991, str. 49-59; Fine 2000; Kaegi 2003, str. 85-87.

40 “*Passus est autem beatus Cetheus episcopus sub impiissimo consule Umblo idus iuniarum et uocatus in Iaternensium ciuitate martir Peregrinus*”. Marc. lat. Z 356 fol.313r.

41 Vidi Duval 1999, o crkvi na Manastirinama neposredno izvan Salone te usporedbe u odnosu na Kapljuč i Marusinac.

be an echo of the church of Zadar's ambitions and activities as it ascended to the primacy of Dalmatia.

Recent archaeological finds at Zadar

We have no other testimony to the cult of Peregrinus at Zadar, nor any evidence for the city from the seventh century. Recent archaeological research in Zadar, however, has revealed early medieval church structures of the fifth and sixth centuries, and most interestingly, a sarcophagus with an inscription that records it was the resting place of "GEORGIUS PECCATUR PRESBITER ET RECLAUSUS". We have no other testimony to George the recluse priest, and the inscription resembles that in St Anastasia mentioned above and has been dated to the eighth or ninth century. But Vučić has drawn attention to the similarity of the George's inscription to the single-line inscriptions found on the lids of the sarcophagi of three archbishops of Ravenna, namely Theodore (d.690s), Felix (d.723), and Sergius (d.769).⁴² Moreover, radio-carbon dating of the four bodies inside the sarcophagus, which reflect four different burials up to the tenth or eleventh century, revealed that the earliest two bodies date to the period 541-601 and 577-646 respectively.⁴³ It is possible, therefore, that one of these bodies was that of the Peregrinus in the *Passion of Cetheus*: the date of the bodies certainly match the dates of the events of the *Passion*, and the dating of its composition proposed here. But this is far too speculative. What we can say for certain is that the church of Zadar was interring bodies in the late sixth and early seventh centuries, and re-using the same sarcophagus, perhaps reflecting the political and economic difficulties associated with the invasions of Dalmatia and collapse of Salona.

Conclusion

The *Passion of Cetheus* contains elements of topographical and historical accuracy that suggest it was initially composed not long after the late sixth-century

Noviji arheološki nalazi u Zadru

O kultu Peregrina u Zadru nema nikakvih drugih svjedočanstava, kao ni bilo kakvih dokaza o gradu iz sedmog stoljeća. No tijekom nedavnih arheoloških istraživanja u Zadru otkriveni su ostaci ranosrednjovjekovnih crkvenih građevina iz petoga i šestog stoljeća i, što je krajnje zanimljivo, sarkofag s natpisom koji bilježi kako je u njemu počivao "GEORGIUS PECCATUR PRESBITER ET RECLAUSUS". O svećeniku i rekluzu Jurju nema nikakvih drugih svjedočanstava, a natpis je sličan spomenutom natpisu iz Sv. Stošije i datira se u osmo ili deveto stoljeće. No Vučić je upozorio na sličnost Jurjeva natpisa s jednodnim natpisima pronađenim na poklopcima sarkofaga trojice ravenkih nadbiskupa, tj. Teodora (umro 690-ih), Feliksa (umro 723.) i Sergija (umro 769.).⁴² Štoviše, radiokarbonsko datiranje četiriju tijela iz tog sarkofaga, koje ukazuje na četiri različita ukopa obavljena do desetog ili jedanaestog stoljeća, pokazalo je da najranija dva tijela potječu iz razdoblja od 541. do 601., odnosno od 577. do 646.⁴³ Stoga je moguće da je jedno od njih bilo tijelo Peregrina iz *Muke Cetjeve*. Naime, razdoblje iz kojeg tijela potječu svakako se podudara s vremenom događaja opisanih u *Muci*, a vrijeme njihova nastanka iznosi se u ovom radu. No tu se u prevelikoj mjeri radi o nagađanjima. Ono što možemo pouzdano ustvrditi jest da je zadarska Crkva u drugoj polovici šestog i prvoj polovici sedmog stoljeća pri pokopima opetovano koristila jedne te iste sarkofage, u čemu se možda ogledaju političke i gospodarske teškoće vezane uz najezde na Dalmaciju i pad Salona.

Zaključak

Muka Cetejeva sadrži elemente topografske i povijesne točnosti koja ukazuje na to da je prvotno napisana nedugo nakon događaja u Italiji s kraja šestog stoljeća koji se u njima opisuju. Pojediniosti iz *Muke* o zasnivanja kulta u Zadru govore u prilog datiranju teksta negdje u prvu polovicu sedmog stoljeća, kada

42 Vučić 2013. The pre-Romanesque church in which the sarcophagus was found was known as *S. Petra de argata* in documents of the thirteenth and fourteenth centuries: it probably dates from dates from late eight and early ninth century, and has been associated with Donatus. Further connections to Ravenna in Christian artefacts from Split c. 400-700 are traced by Duplančić 2013. See also Vučić 2007 on a late Roman necropolis in Zadar.

43 Vučić 2013, p. 243 n. 35. The third internment (a young female) dates 880-990; the fourth could not be radiocarbon-dated due to poor preservation.

42 Vučić 2013. Predromanička crkva u kojoj je pronađen sarkofag je u dokumentima iz trinaestoga i četrnaestog stoljeća bila poznata kao *s. Petra de argata*. Vjerojatno potječe s kraja osmog, odnosno s početka devetog stoljeća i povezana je s Donatom. Duplančić, 2013, zamjećuje dodatne poveznice s Ravenom u crkvenim predmetima iz Splita (oko 400.-700.). Za kasnorimsku nekropolu u Zadru, vidi također Vučić 2007.

43 Vučić 2013, str. 243, bilj. 35. Treći po redu ukop (mlađa ženska osoba) datiran je između 880. i 990. godine; četvrti po redu ukop se zbog loše očuvanosti nije mogao radiokarbonski datirati.

events in Italy it describes. The claims of the *Passion* for the foundation of a cult in Zadar supports a dating of the text to sometime in the first half of the seventh century, when the city emerges as the capital of the province and when papal and imperial interest in control over Dalmatia is evident in other sources. The impression conveyed by the *Passion*, particularly in the additional text provided by the Marciana manuscript version, is one of strong episcopal authority in Zadar, and of a pious and Christian townsfolk diligently obeying its bishop in welcoming this new, miraculous corpse to their city, and accommodating the new cult as part of their religious identity. This portrait of religious life in early medieval Zadar certainly projects an ideal image of the bishop as civic leader, and reflects some literary artistry on the part of the *Passion*'s anonymous hagiographer, or those who commissioned the work. But the *Passion*'s concern with Zadar also seems to be an echo of real events from Dalmatia's Dark Ages, when the bishop of Zadar ascended to the primacy of the province, by virtue of the city's elevation to capital, and re-organised his church accordingly. The *Passion* attests that this included the appropriation of an Italian cult from a neighbouring town across the Adriatic, Pescara, a town crucial to maintaining the imperial navy that protected the Dalmatian coast. Whatever its shortcomings as an historical document, the *Passion of Cetheus* provides evidence for a better understanding of this momentous but undocumented period in the history of Zadar and the province of Dalmatia.

se grad promiseće u središte provincije i kada je papinsko i carsko zanimanje za nadzor nad Dalmacijom vidljivo i u drugim izvorima. Dojam što ga odaje *Muka*, osobito u dodatnom tekstu koji donosi inačica iz marcijanskog rukopisa, ukazuje na snažan biskupski autoritet u Zadru te pobožni i kršćanski gradski puk koji revno sluša svojega biskupa u pružanju dobrodošlice novopridošlom čudesnom tijelu u njihovu gradu i prihvaćanju novog kulta kao dijela njihova vjerskog identiteta. Ovaj prikaz vjerskog života u ranosrednjovjekovnom Zadru pruža savršenu sliku biskupa kao vođe građana i odražava određeno književno umijeće nepoznatog hagiografa *Muke* ili onih koji su taj rad naručili. No u tome što se u *Muci* spominje i Zadar ogledaju se, po svemu sudeći, stvarni događaji iz "mračnog doba" Dalmacije, kada je zadarski biskup preuzeo primat nad provincijom nakon što se Zadar prometnuo u njezino središte te je, shodno tome, reorganizirao svoju Crkvu. *Muka* potvrđuje da je to obuhvaćalo i prihvaćanje kulta talijanskog sveca iz Pescara, "susjednoga" grada s druge strane Jadrana, koji je bio od presudnog značenja u održavanju carske mornarice koja je štitila dalmatinsku obalu. Ma koliko bila manjkava kao povijesni dokument, *Muka Cetejeva* pruža dokaze u prilog boljem razumijevanju tog važnog, ali nedokumentiranog razdoblja u povijesti Zadra i provincije Dalmacije.

ABBREVIATIONS / KRATICE

AA.SS.	<i>Acta Sanctorum</i>
BibSanct.	<i>Biblioteca Sanctorum</i> , I. Vizzini et al. (eds), 12 vols. Rome 1961-70; Suppl. 1987.
BHL	<i>Biblioteca hagiographica latina, antiquae et mediae aetatis</i> , 2 vols. Brussels, 1898-1901; reprint 1914; and <i>Novum supplementum</i> , ed. Henricus Fros, Brussels, 1986, <i>Subsidia Hagiographica</i> 70.
LP	<i>Liber pontificalis</i> , ed. Duchesne, 3 vols., Paris 1981.
MGH	<i>Monumenta Germaniae Historica</i>
PIMS	<i>Pontifical Institute of Medieval Studies</i> , Toronto
PLRE 3	<i>Prosopography of the Later Roman Empire</i> vol. 3 A.D. 527-641, J. R. Martindale (ed.), Cambridge 1992.

SOURCES / IZVORI

ARF	<i>Annales regni Francorum</i> , MGH SRG in usum scholarum, F. Kurze (ed.), Hannover 1895.
Const. Porph. DAI 1967	Constantine Porphyrogenitus, <i>De Administrando Imperio</i> , G. Moravcsik (ed.), trans. R. J. H Jenkins, Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies, Washington 1967
Const. Porph. DAI 1993	Constantine Porphyrogenitus, <i>De Administrando Imperio</i> , trans. R. J. H Jenkins, 1993.
Gregory Reg.	<i>S. Gregorii Magni Registrum epistularum</i> , Norberg (ed.), Corpus Christianorum, Series Latina, 140-140A, Turnhout 1982.
Passio Cethei	<i>Passio Cethei (et commentarius)</i> AA.SS. Iunii II, D. Papenbroch (ed.) 1698, 689-693.
Paul. Diac. H. L. 1879	Paul the Deacon, <i>Historia langobardorum</i> , MGH, <i>Scriptores Rerum Langobardorum et Italicarum</i> , G. Waitz (ed.), Hannover 1879, 7-156.
Paul. Diac. H. L. 1998	Paolo Diacono, <i>Storia dei Longobardi</i> , L. Capo (ed.), Milano 1998.

BIBLIOGRAPHY / LITERATURA

Boesch Gajano, Berardi 1990-1992	S. Boesch Gajano, M. R. Berardi (eds), <i>Civiltà medioevale negli Abruzzi</i> . Vol. I: <i>Storiografia e storia</i> , Vol. II: <i>Testimonianze</i> , L'Aquila 1990-1992.
Brown 1984	T.S. Brown, <i>Gentlemen and Officers: Imperial Administration and Aristocratic Power in Byzantine Italy. A.D. 554-800</i> , Rome 1984.
Brunelli 1913	V. Brunelli, <i>Storia della città di Zara</i> , vol. 1., Venice 1913.
Cattin 1999	G. Cattin, <i>Musica e liturgia a San Marco. Con interventi di G. Mariani Canova e S. Marco</i> , Venice 1999.
Clementi 2003	A. Clementi, <i>Amniternum dopo la distruzione</i> , L'Aquila 2003.
Christie 2006	N. Christie, <i>From Constantine to Charlemagne: An Archaeology of Italy, AD 300-800</i> , Aldershot 2006.
Conti 1982	P. M. Conti, <i>Il Ducato di Spoleto e la storia istituzionale dei Longobardi</i> , Spoleto 1982.
Curta 2001	F. Curta, <i>The Making of the Slavs: History and Archaeology of the Lower Danube Region, c. 500-700</i> , Cambridge 2001.
Davis 1989	R. Davis, <i>The Book of Pontiffs (Liber pontificalis): The Ancient Biographies of the First Ninety Roman Bishops to AD 715</i> , Liverpool 1989.
Duchesne 1975	L. Duchesne, <i>Les évêques italiens pendant l'invasion lombarde par Mgr Duchesne</i> , in: <i>La Conquête de l'Italie par les Lombards, Le Memorial des siècles. Les Événements du sixième siècle</i> , G. Barni (ed.), Paris 1975, 387-418.

- Duplančić 2013 A. Duplančić, *Two early Christian Reliquaries from Split*, Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku 106, Split 2013, 205-229.
- Duval 1999 N. Duval, *Le culte des martyrs de Salone à la lumière des recherches récentes à Manastirine*, Comptes Rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres 18, Paris 1999, 432-435.
- Džino 2010 D. Džino, *Becoming Slav, Becoming Croat: Identity Transformations in Post-Roman and Early Medieval Dalmatia*, Leiden 2010.
- Everett 2000 N. Everett, *The Hagiography of Lombard Italy*, Hagiographica 7, 2000, 49-126.
- Everett 2002 N. Everett, *The Earliest recension of the Life of S. Sirus of Pavia (Vat. lat. 5771)*, Studi Medievali 43, 2002, 857-957.
- Everett 2003 N. Everett, *Literacy in Lombard Italy, 568-774 A.D.*, Cambridge 2003.
- Everett 2015a N. Everett, *The Passion of Cetheus of Pescara and the Lombard invasions. With a diplomatic edition of Passio Cethei based on Venice*, Biblioteca Nazionale Marciana lat. Z 356, Hagiographica 22: [forthcoming], 2015.
- Everett 2015b N. Everett, *Patron Saints of Early Medieval Italy c.300-800: Ten Biographies of Holy Men translated from the Latin with historical notes and commentary*. PIMS, Toronto 2015.
- Fine 1991 J. Fine, *The Early Medieval Balkans. A Critical Survey from the Sixth to the late Twelfth Century*, Ann Arbor 1991.
- Fine 2000. J. Fine, *Croats and Slavs: theories about the historical circumstances of the Croats' appearance in the Balkans*, Byzantinische Forschung 26, 2000, 205-218.
- Gasparri 1978 S. Gasparri, *I duchi longobardi*. Studi Storici dell'Istituto Storico Italiano per il Medio Evo 102, Rome 1978.
- Hodgkin 1892-1899 T. Hodgkin, *Italy and her invaders*, 8 vols., Oxford 1892-1899.
- Hürten 1962 H. Hürten, *Gregor der Grosse und der mittelalterliche Episkopat*, Zeitschrift für Kirchengeschichte 73, 1962, 16-41.
- Kaegi 2003 W. Kaegi, *Heraclius: Emperor of Byzantium*, Cambridge 2003.
- Klaić, Petricioli 1976 N. Klaić, I. Petricioli, *Zadar u srednjem vijeku do 1409.*, Prošlost Zadra, knjiga II, Zadar 1976.
- Kurelac 1997 M. Kurelac, *Narrative sources [of early medieval Croatia]*, in: *Croatia in the Early Middle Ages: A Cultural Survey*, Supićić, I. (ed.), London 1997, 321-336.
- Lanzoni 1927 F. Lanzoni, *Le diocesi d'Italia dalle origini al principio del secolo VII*, Studi e testi 35, Faenza 1927.
- Llewellyn 1974 P. Llewellyn, *The Roman Church in the Seventh Century: the Legacy of Gregory I*, Journal of Ecclesiastical History 25, 1974, 363-380.
- Lo Iacono 1995 S. Lo Iacono, *Bominaco. Spiritualità cultura, fierezza di un'abbazia benedettina*, Sambuceto (CH) 1995.
- Lončar 1999 M. Lončar, *On the Description of the Churches of St. Anastasia and St. Donat in Zadar in De Administrando Imperio by Constantine Porphyrogenitus*, Hortus Artium Medievalium 5, Zagreb-Motovun 1999, 229-245.
- Marin 1989 E. Marin, *La topographie chrétienne de Salone. Les centres urbains de la pastorale*, in: *Actes XI congrès, vol. II*, Rome 1989, 1117-1131.
- Markus 1997 R. Markus, *Gregory the Great and his World*, Cambridge 1997.
- Marović 1984 I. Marović, *Reflexions about the year of the destruction of Salona*, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku 77, Split 1984, 293-324.
- Martindale 1993 J. R. Martindale, *The Prosopography of the Later Roman Empire*, vol. 3, A.D. 527-641, Cambridge 1993.
- Martyn 2004 J. R. C. Martyn, *The Letters of Gregory the Great. Translated with Introduction and Notes*. 3 vols. PIMS, Toronto 2004.
- Matijević-Sokol 1997 M. Matijević-Sokol, *Latin Inscriptions*, in: *Croatia in the Early Middle Ages: A Cultural Survey*, Supićić, I. (ed.), London 1997, 239-258.
- Mores 2011 F. Mores, *Invasioni d'Italia: La prima età longobarda nella storia e nella storiografia*, Pisa 2011.
- Moro 2004 P. Moro, *I Longobardi e la guerra: da Alboino alla battaglia sulla Livenza, secc. VI-VIII*, Roma 2004.

- Nikolić 2003 Z. Nikolić, *Rođaci i bližnji: dalmatinsko gradsko plemstvo u ranom srednjem vijeku* (Relatives and neighbours: Dalmatian town nobility in the early Middle Ages), Zagreb 2003.
- Nikolić 2004 Z. Nikolić, *The Formation of Dalmatian Urban nobility: Examples of Split, Trogir, and Zadar*, PhD Thesis (Unpublished) Central European University.
- Obelić, Sliepčević 2000 B. Obelić, A. Sliepčević, *Correction of Radiocarbon Age of Wooden Beams from St. Donat's Church in Zadar by Dendrochronological Method*, Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, XXXII-XXXIII, Zagreb-Motovun 2000, 197-206.
- Petricioli 1995 I. Petricioli, *Sculpture in Zadar between the late roman and pre-Romanesque periods*, Hortus Artium Medievalium 1, Zagreb-Motovun 1995, 74-83.
- Quieti 2010 G. Quieti, *Pescara antica città*, Bari 2010.
- Rački 1877 F. Rački, *Documenta historiae Croatiae periodum antiquam illustrantia. Monumenta Spectantia Historiam Sclavorum Meridionalium* 7, Zagreb 1877.
- Staffa 1991 A. R. Staffa, *Scavi nel centro storico di Pescara, I: primi elementi per una ricostruzione dell'assetto antico ed altomedievale dell'abitato di "Ostia Aterni-Aternum"*, Archeologia medievale 18, Firenze 1991, 201-367.
- Staffa 1993 A. R. Staffa 1993, *Le origini antiche di Pescara: l'abitato di Ostia Aterni-Aternum*, in Staffa et al. (eds) 1993, 8-29.
- Staffa 2000 A. R. Staffa, *Alcune considerazioni sulla presenza Longobarda nell'Italia centrale Adriatica (secc. VI-VII)*, Congresso Nazionale di Archeologia Medievale 2, Brescia 2000, 117-126.
- Staffa 2004 A. R. Staffa, *Ortona fra tarda antichità ed altomedioevo. Un contributo alla ricostruzione della frontiera bizantina in Abruzzo*, Archeologia medievale 31, Firenze 2004, 365-404.
- Staffa 2006a A. R. Staffa, *Il porto romano ed altomedievale di Pescara*, Journal of ancient topography 16, 2006, 7-58.
- Staffa 2006b A. R. Staffa, *Quindici anni di ricerche archeologiche a Pescara (1990-2005): un bilancio*, Congresso Nazionale di Archeologia Medievale 4, Chiusdino-Siena 2006, 157-167.
- Staffa 2010 A. R. Staffa, *I Longobardi nell'Abruzzo adriatico fra VI e VIII secolo*, in: *I Longobardi del Sud*, G. Roma (ed.), Giorgio Bretschneider, Rome 2010, 175-240.
- Staffa et al. 1993 A. R. Staffa et al. (eds), *Pescara antica. Il recupero di S. Gerusalemme*, S. Atto di Teramo. Pescara 1993.
- Staffa, Pellegrini 1993 A. R. Staffa, W. Pellegrini, *Dall'Egitto copto all'Abruzzo bizantino. I Bizantini in Abruzzo (secc. VI-VII)*, Teramo 1993.
- Varrasso 2012 A. Varrasso, *La Storia di San Ceteeo*, Notizie d'Abruzzo 08/10/2012.
- Vedriš 2005 T. Vedriš 2005, *Communities in conflict: the rivalry between the cults of Sts Anastasia and Chrysogenus in Medieval Zadar*, Annual of Medieval Studies at CEU 11, 2005, 29-48.
- Vežić 1995 P. Vežić, *The early-medieval phase of the episcopal complex in Zadar*, Hortus Artium Medievalium 1, Zagreb-Motovun 1995, 150-161.
- Vučić 2009 J. Vučić, *Glagoljaška ulica*, Hrvatski arheološki godišnjak (Croatian Archaeological Yearbook) 6, Zagreb 2009, 539-40.
- Vučić 2013 J. Vučić, *GEORGIUS PECCATUR PRESBITER ET RECLAUSUS*, Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku 106, Split 2013, 231-247.
- Wickham 1981 C. Wickham, *Early Medieval Italy: Central Power and Local Society 400-1000*, London 1981.
- Wickham 2005. C. Wickham, *Framing the Early Middle Ages: Europe and the Mediterranean, 400-800*, Oxford 2005.
- Zanini 1998 E. Zanini, *Le Italie Bizantine. Territorio, insediamenti ed economia nella provincia bizantina d'Italia (VI-VIII secolo)*, Bari 1998.